

Gelegenheidsagressie

Enige resultaten van experimenteel onderzoek

dr T. Fris

U7BM

F47

BIBLIOTHEEK NEDERLANDS INSTITUUT
VOOR PRAEVENTIEVE GEZONDHEIDSZORG TNO
POSTBUS 124, 2300 AC LEIDEN

IBISSTAMBOEKNUMMER

9321/000

Boom Meppel

© T. Fris 1972

Niets in deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever

No part of this book may be used or reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher

Verzorging omslag Leendert Stofbergen, Amsterdam

Druk koninklijke uitgeverij en drukkerij J. A. Boom en Zoon,

Meppel

isbn 90 6009 044 6

Inhoud

Inleiding	11
1 Agressief gedrag bij de mens	13
1.1 Onderzoek	13
1.2 Instrumentele agressie	14
1.3 Gehoorzame agressie	17
1.4 Gelegenheidsagressie	19
1.5 Diskussie	28
1.6 Konklusie	29
2 Onderzoek naar agressie, moeilijkheden en mogelijkheden	31
2.1 Inleiding	31
2.2 Theorie	32
2.3 Definitie	38
2.4 Vormen van agressie	40
2.5 Agressie-bevorderende variabelen	42
2.6 Het meten van agressie	43
2.7 De experimentele methode	45
2.8 Het ethische probleem	49
2.9 Samenvatting	54
2 Alcoholgebruik en gelegenheidsagressie	57
3.1 Inleiding	57
3.2 De hypothesen	58
3.3 De procedure	59

3.4	De resultaten	61
3.5	Exploratie	63
3.6	Diskussie	66
4	Statusverschil en agressie in de kleine groep	69
4.1	Inleiding	69
4.2	De statusvariabele	72
4.3	De hypothesen	73
4.4	De procedure	75
4.5	De resultaten	76
4.6	Exploratie	78
4.7	Samenvatting	79
5	Televisie, status en gelegheidsagressie bij jeugdigen	80
5.1	Inleiding	80
5.2	Methode	82
5.3	De resultaten	83
5.4	Exploratie	84
5.5	Samenvatting	86
6	Nabeschouwing	87
6.1	Inleiding	87
6.2	Het generalisatie-probleem	88
6.3	Theorie	90
6.4	De agressie-bevorderende variabelen	91
6.5	Agressief perspectief	100
	Summary	103
	Literatuur	107
	Bijlagen	111

*Deze publikatie werd bewerkt in de Afdeling Geestelijke Gezondheid
(hoofd prof. dr. J. Koekebakker) van het Nederlands Instituut
voor Praeventieve Geneeskunde TNO te Leiden*

– Heer Bommel bedwong zijn opkomende woede en volgde het S.O.P.-lid naar de onderzoekkamer. 'Mijn driftgraad meten?' sprak hij snuivend. 'Goed, als dat wetenschappelijk gebeurt, kan tenminste worden vastgesteld dat ik een heer van stand ben. Maar men zal nog van mij horen!' Met deze woorden betrad hij een hagelwit vertrek, waarin zich de behandelende zielkundige bevond.

'Zielknijper is mijn naam', zei deze achter zijn neusmasker. 'Voor de proef die thans volgt heb ik uw medewerking nodig. Ik verzoek u, u geheel te ontspannen'. 'Hoe kan een heer in mijn positie zich geheel ontspannen?' riep de bezoeker verbitterd uit. 'Ik ben slachtoffer van een afschuwelijke samenzwering! Men haalt mij het merg onder de nagels vandaan, en dan . . .' De ander liet hem echter niet uitspreken. 'Juist' sprak hij. 'Het gaat om uw driftgraad. Handelt u dus vooral spontaan. Dit is een objektief wetenschappelijk onderzoek. Vreest dus niet!' Zo sprekende greep hij met een snelle beweging een flesje dat achter hem op een werkbank stond, en keerde dit soepel boven het hoofd van Heer Ollie om. Een drabbige vloeistof droop hem op de schedel, zodat de beklagenswaardige verrast door de knieën boog en de woorden hem in de keel bleven steken. Het ontging hem dan ook, dat hij nauwkeurig werd gadeslagen door een waarnemer, die zich achter hem in een verborgen ruimte bevond. Heer Bommel was een ogenblik met stomheid geslagen. Toen wiste hij met de wijsvinger het drab uit de ogen en liep rood aan. 'Wat betekent dat?' riep hij uit. 'Is dat wetenschap?' –

Uit: M. TOONDER, *Tom Poes en de maanblaffers*

– Wir lassen uns – wie Kant es formuliert – im Experiment von der Natur belehren, aber nicht in der Qualität des Schülers, der sich alles abfragen lässt, was der Lehrer will, sondern in der Qualität eines bestellten Richters, der die Zeugen nötigt auf die Fragen zu antworten, die er ihnen vorlegt. –
PH. LERSCH, in *Aufbau der Person*

Inleiding

Dramatische vormen van tussenmenselijke agressie kenmerken haast iedere militaire aktie. Akties die doorgaans heel wat meer teweegbrengen dan hetgeen de organisatoren zeggen na te streven. Doden, gewonden en verwarring onder de eigen mensen worden niet gewenst doch zijn voorspelbare gevolgen. Veel minder te voorspellen is de opschudding die zulke gewelddadige akties vele jaren later kunnen veroorzaken als diverse groepen zich plotseling gaan bezinnen op het hoe en waarom van de agressieve gebeurtenissen die indertijd plaatsvonden. Deze opschudding kende Nederland in 1969, ruim 20 jaar na het krijgshaftig optreden in het voormalige Nederlands Indië. Gevallen van extreme agressie die opnieuw of voor het eerst, nu via de televisie, naar voren werden gehaald, gaven aanleiding tot vragen in de Tweede Kamer en die op hun beurt tot een nota van de regering.

Na een televisieprogramma met voorbeelden van wreedheden door Nederlandse soldaten tegenover Indonesische opstandelingen, vermeende opstandelingen of onwetende burgers begaan, vroegen veel kijkers zich af hoe deze handelingen ooit hadden kunnen plaatsvinden. Wellicht is het naïef deze vraag zo te stellen.

De vraag naar het waarom van agressie is immers niet zo gemakkelijk te beantwoorden, ondanks de vele literatuur die erover verschenen is. Toch wil ik bovengenoemde vraag van de geschokte t.v.-kijkers als uitgangspunt voor het eerste hoofdstuk van deze studie nemen. Een hoofdstuk waarin een viertal experimentele onderzoeken worden beschreven, twee door Amerikaanse onderzoekers en twee door mijzelf verricht. Wanneer we het nu zo

omstreden gedrag van de diverse militairen destijds als voorbeelden van fysieke agressie beschouwen dragen de uitkomsten van deze experimenten er misschien toe bij één en ander wat meer begrijpelijk te maken. Met de behandeling van deze vier onderzoeken hoop ik aannemelijk te maken dat:

- mensen doorgaans doen wat ze opgedragen wordt ook al betreft dit extreem agressief gedrag,
- het aanbieden van een situatie waarin agressie mogelijk en niet verboden is, op zichzelf al voldoende is om gewelddadig gedrag te veroorzaken, en
- mensen zeker niet, zoals veel schrijvers aannemen, gefrustreerd moeten zijn om agressief gedrag te vertonen.

In het tweede hoofdstuk wil ik wat dieper ingaan op de moeilijkheden die zich bij het systematisch bestuderen van agressie voordoen. In de hoofdstukken 3, 4 en 5 zal ik een drietal experimentele onderzoeken beschrijven die mogelijk wat licht kunnen werpen op de variabelen die agressie in de hand werken of juist afzwakken. In het zesde en laatste hoofdstuk hoop ik tenslotte tot enige konklusies te komen.

1

Agressief gedrag bij de mens

1.1 Onderzoek

Agressief gedrag is een verschijnsel dat reeds langere tijd in de belangstelling van de verschillende wetenschappen staat. Biologische, psychiatrische, sociologische en psychologische verhandelingen over oorzaken en manifestatievormen van dit gedrag zijn in ruime mate in elke universiteitsbibliotheek te vinden. Wanneer het echter gaat om publikaties betreffende experimenteel onderzoek van agressief gedrag is de markt aanzienlijk schaarser en zijn we hoofdzakelijk aangewezen op de ethologie, als specialisatie binnen de biologie, en de experimentele richting binnen de sociale psychologie. Daar het mijn overtuiging is dat men, om inzicht te verwerven in tussenmenselijke agressie, beter menselijke individuen als object van onderzoek kan nemen dan exemplaren van een vierde generatie laboratoriumratten, hebben de onderzoekingen die ik in deze studie behandel of waarnaar verwezen wordt steeds betrekking op proef-'personen'. Wanneer we er de literatuur op naslaan, blijkt al spoedig dat het overgrote deel van deze research gebaseerd is op de frustratie-agressie hypothese (f.a.h.). En veel van de tot nu toe behaalde resultaten steunen dan ook de opvattingen van Dollard, Doob, Miller, Mowrer and Sears (1939). Misschien juist doordat er sinds 1939 een reeks van verfijningen en voorwaarden zijn bijgekomen (Miller, 1941; Brown & Farber, 1951; Pastore, 1952; Cohen, 1955; Burnstein & Worchel, 1962; enz.) bepaalt de f.a.h. nog steeds het denken van de meeste sociaalpsychologen die zich met experimenteel agressie-onderzoek bezighouden. Aanhangers van de f.a.h. zijn ervan overtuigd dat mensen

die zich aan agressie schuldig maken gefrustreerd zijn; m.a.w. lieden die hun strevingen geblokkeerd zien, lieden die niet kunnen bereiken wat ze willen bereiken. Het bedoelde agressieve gedrag der Nederlandse militairen in Indonesië zou dan verklaard moeten worden uit de frustraties die ze beleefden. Ver van huis, een onaangenaam klimaat, het mislukken van de pacifikatie en voor soldaten in patrouillerende onderdelen steeds de dreiging overhoop te worden geschoten of op nog onaangenamere wijze om het leven te komen.

'Aggression is always a consequence of frustration' stellen Dollard en zijn medewerkers in het eerste hoofdstuk van hun beroemd geworden werk (1939). Een uitspraak die aanleiding tot heftige disputen is geweest. Allereerst wat dienen we onder frustratie te verstaan? Frustratie in de klassieke betekenis is blokkering van begonnen doelgericht gedrag. Vandaag aan de dag wordt het begrip echter even gemakkelijk gehanteerd wanneer het om de bedreiging van iemand's eigenwaarde gaat. Ten tweede ook als we frustratie in zijn meest ruime betekenis nemen, is het nog maar de vraag of deze konditie de enige aanleiding tot agressie is. Een onderzoeker die frustratie als de belangrijkste aanleiding tot agressie ter discussie stelde was Arnold Buss. Hij (Buss, 1966) richtte zijn aandacht in de eerste plaats op de mogelijke instrumentele waarde van gewelddadig gedrag.

1.2 Instrumentele agressie

Buss is een van de onderzoekers die m.b.v. gedragsexperimenten inzicht trachten te krijgen in het verschijnsel van de agressie. Op grond van de gehanteerde operationalisatie van de afhankelijke variabele, het agressieve gedrag, kan dit soort onderzoekingen ruwweg in twee categorieën ingedeeld worden. In de experimenten van voor 1960 zijn de proefpersonen hoofdzakelijk op agressieve gezindheid, agressieve fantasie en, een enkele keer, ook op verbale agressie onderzocht. Omtrent het verband tussen deze drie vormen van 'agressief gedrag' en lichamelijke agressie is nog weinig bekend (Kaufmann, 1965).

Onderzoekingen waarbij de proefpersonen direkt pijngevoelens bij het slachtoffer kunnen veroorzaken, of in de waan verkeren

dat ze dit doen, zijn pas van de laatste tijd (Buss, 1961; Hokanson & Burgess, 1962; Berkowitz, 1962; e.a.).

Uitgangspunt van deze studie was het voor velen onbegrijpelijke gedrag van sommige militairen in het voormalige Nederlands Indië. Willen we hier wat meer inzicht in krijgen dan zullen we ons alleen dienen te richten op studies van de tweede categorie, dus die waarbij waarneembare gewelddadig gedrag, fysieke agressie, is onderzocht. Buss was de eerste die bij zulk onderzoek frustratie als belangrijkste aanleiding tot agressie ter discussie stelde. Hij ging van de veronderstelling uit dat frustratie zonder meer slechts een zwakke vorm van agressie opwekt.

Daarbij dient aangetekend dat Buss de oorspronkelijke definitie van frustratie hanteert. Bij hem is frustratie blokkering van begonnen doelgericht gedrag. Sterke agressie treedt volgens Buss alleen op wanneer die gedragsvorm een middel is om de blokkering ongedaan te maken. Toch blijkt uit de inleiding bij zijn onderzoeksverslag (1966) dat hij nog geheel in het f.a.h. model denkt. Hij maakt de klassieke opvatting van Dollard c.s. wel voorwaardelijk; frustratie leidt alleen tot agressie als deze agressie ertoe kan bijdragen het geblokkeerde doel alsnog te bereiken.

Om deze veronderstelling te toetsen gebruikte hij de volgende experimentele procedure. In de wachtkamer ontmoeten twee proefpersonen elkaar, één van deze twee is een naïeve pp., de ander is in werkelijkheid een medewerker van de onderzoeker. Beiden wordt verteld dat ze zullen deelnemen aan een leer-experiment. Daarna wordt er tussen beiden geloot wie welke taak krijgt toebedeeld. Deze loting is doorgestoken kaart, de medewerker krijgt altijd de rol van 'leerling', de echte pp. altijd de rol van 'leraar'. De bedoeling is dat de 'leraar' de 'leerling' een reeks van vragen stelt. Bij goede antwoorden laat de 'leraar' een lampje branden, bij foutieve antwoorden mag hij de 'leerling' een elektrische schok toedienen. Er zijn tien schokknopjes. Om te weten hoe sterk de schokken zijn krijgt de 'leraar' van tevoren de schokken toegediend die korresponderen met de eerste vijf knopjes. Knopje 1 geeft een nauwelijks op te merken schokje, bij elke volgende knop neemt de sterkte echter toe en knop 5 is reeds duidelijk onaangenaam. De 'leraar' wordt verteld dat knop 10 ondragelijke pijn veroor-

zaakt. Vervolgens krijgt de 'leerling' de elektroden aangelegd en wordt de eerste reeks van 10 taakjes afgewerkt. De 'leerling' en de 'leraar' zijn zodanig neergezet dat ze elkaar niet kunnen zien, de schokapparatuur belemmert beiden het uitzicht. De 'leerling' ontvangt in werkelijkheid geen schokken maar noteert via verklikkers de knoppen die de 'leraar' indrukt. De fouten die de 'leerling' maakt zijn van tevoren vastgesteld en voor alle proefpersonen die aan het onderzoek deelnemen dezelfde.

Met deze opzet heeft Buss gepoogd de invloed van 5 onafhankelijke variabelen vast te stellen: de invloed van frustratie, de invloed van de suggestie door middel van agressie je doel te kunnen bereiken, de invloed van hoorbare reacties van de 'leerling' op de schokken die hem werden toegediend, de invloed van het geslacht van de 'leerling' en tenslotte de invloed van het geslacht van de 'leraar' op de mate van getoonde agressie.

Als proefpersonen hebben in totaal 240 jongerejaars studenten aan dit onderzoek meegewerkt. Frustratie werd bij een deel der pp.'n opgewekt door het voor hen voordelig te maken wanneer de 'leerling' geen fouten meer zou maken, terwijl deze ze juist wel bleef maken. Geloof in agressie als middel werd bewerkstelligd door de betreffende pp.'n te vertellen dat onderzoek had uitgewezen dat de 'leerlingen' beter gingen functioneren als er hogere knoppen werden gebruikt. Voorts kreeg een deel der pp.'n 'feedback'. Indien ze knop 8, 9 of 10 indrukten steunde, gromde of schreeuwde de 'leerling' van pijn. Bij knop 6 en 7 reageerde het slachtoffer in de helft der gevallen en beneden knop 6 werd in het geheel geen 'feedback' gegeven.

De belangrijkste resultaten van het onderzoek waren de volgende: Proefpersonen die geloofden in agressie als middel, dus in de instrumentele waarde van het gedrag, gebruikten opmerkelijk hogere knoppen dan pp.'n die niet ingelicht waren. Daarnaast bleek er geen verschil in agressie-skore tussen wel en niet gefrustreerde pp.'n.

Mannelijke pp.'n gebruikten in het algemeen hogere knoppen dan vrouwelijke, en mannen ontvingen meer agressie dan vrouwen. En tenslotte gebruikten pp.'n die 'feedback' kregen minder hoge knoppen dan pp.'n zonder 'feedback'.

1.3 Gehoorzame agressie

In 1963 publiceerde Stanley Milgram de resultaten van een onderzoek naar gehoorzaamheid. Ook hij gebruikte een experimentele opzet. Hij wierf zijn proefpersonen via advertenties in een krant. Het onderzoek zou betrekking hebben op geheugenfuncties en leerprestaties. Met hen die zich aanmeldden werd een afspraak gemaakt om op een bepaald tijdstip in het laboratorium aanwezig te zijn. Daar trof men dan een andere proefpersoon. Deze laatste echter was, net als in het onderzoek van Buss, in werkelijkheid een medewerker van de proefleider. De beide proefpersonen werd medegedeeld dat het onderzoek specifiek gericht was op de invloed van straf op het leerproces. Daarna werd er, weer net als bij Buss, geloot wie 'leraar' en wie 'leerling' zou zijn. De schijn-proefpersoon viel uiteraard de eer te beurt 'leerling' te zijn. Beiden werden dan naar de proefruimte gebracht waar de 'leerling' op een stoel moest plaatsnemen en elektroden kreeg aangelegd. De 'leraar' werd vervolgens naar een aangrenzend vertrek gebracht waar hij via een mikrofoon de 'leerling' leeropdrachten moest geven.

Wanneer de 'leerling' fouten maakte diende de 'leraar' hem via een knoppenpaneel elektrische schokken te geven. Ook hier was de opzet zo dat de 'leerling', zonder dat de 'leraar' dit vermoedde, in werkelijkheid geen echte schokken ontving. De antwoorden van de 'leerling' werden de 'leraar' via brandende lampjes medegedeeld. Het schokapparaat bestond uit 30 knopjes, elke volgende knop veroorzaakte zogenaamd 15 volt meer stroom. Bovendien waren er extra-aanduidingen bijgezet, van 'lichte schok' tot 'gevaarlijk: zware schok'. Na elk fout antwoord moest de 'leraar' een zwaardere schok geven. Wanneer hij aarzelde verzocht de proefleider hem duidelijk door te gaan met schokken geven. Bij een voltage van 300 begon de 'leerling' op de muur te bonzen en reageerde niet meer via de lampjes. De proefleider stelde dan dat niet-antwoorden als een fout beschouwd moest worden en de 'leraar' werd verzocht de volgende schokknop in te drukken.

Milgram had bij dit experiment, zijn eerste naar gehoorzaamheid, de beschikking over 40 pp.'n. De resultaten waren als volgt: Tot aan 300 volt weigerde geen der pp.'n, na het eerste gebons op de muur weigerden 5 proefpersonen, na het tweede gebons

4 pp.'n. Tussen 330 en 375 volt weigerden nog eens 5 mensen. Tot het bittere einde, 450 volt, gingen 26 van de 40 pp.'n.

Dit experiment heeft nogal reacties veroorzaakt. Vrij snel na de publikatie van Milgram verscheen er een heftige aanval van Baumrind (1964). Zij achtte het onderzoek ethisch ontoelaatbaar, omdat het gevaar van geestelijke schade bij de proefpersonen niet opwoog tegen de haars inziens geringe wetenschappelijke waarde van de uitkomsten.

Groffen's belangrijkste kritiek (Groffen, 1969) was dat het gehoorzaamheidsonderzoek van Milgram theoretisch veel te weinig doorzocht was en daarom van geringe betekenis voor fundamentele research.

Nu kan het experiment van Milgram voor gehoorzaamheidstheoretici misschien te weinig fundamenteel zijn, omtrent het verschijnsel agressie is het uitermate verhelderend. Op zaterdag 25 januari 1969 vertelde een oud-militair in het t.v.-programma 'Achter het Nieuws' over het gewelddadig optreden in het voormalig Nederlands Indië onder meer het volgende:

- Er zijn vreselijke dingen gebeurd daar, vreselijke dingen. Onder andere herinner ik mij bijvoorbeeld: op een gegeven moment waren wij gelegen in een rijstpellerij. Daar hadden wij onze stellingen betrokken. We kregen op een gegeven moment bericht dat er een auto op een mijn was gelopen, waarbij de jongens waren omgekomen. We kregen bericht om daar naar toe te gaan, naar die plaats, om die plaats te zuiveren. Toen we daar aankwamen waren de daders natuurlijk gevlogen en de mensen verdwenen, ook gevlucht. Wat stond ons daar te doen? Eigenlijk niets. Wat we daar gedaan hebben is niets anders dan de huizen in brand gestoken, daar kregen we *opdracht** voor, en voor de rest bleef het daarbij. Maar wat veel erger is, de volgende dag toen kregen we bericht dat we 's morgens vroeg klaar moesten staan, om een strafexpeditie te houden vlak in de buurt. Die expeditie bestond hieruit, ongeveer een afstand van een kilometer of tien de huizen afbranden, een paar honderd meter breed en alle mensen, behalve vrouwen en kinderen, daar kreeg

* Cursivering van mij, T.F.

je *opdracht* voor, schiet maar neer. Die strafexpeditie is gehouden, we zijn 's morgens vroeg weggegaan, we zijn begonnen met de huizen in brand te steken, er werd natuurlijk flink geschoten, maar een gelukkige omstandigheid daarbij is, dat, wanneer je begint met huizen in brand te steken, de mensen vluchten. Dus het aantal slachtoffers blijft daarbij wel beperkt. Dat neemt niet weg, dat over die hele afstand, zo'n halve dag lopen, zo'n kilometer of tien lang, alles platgebrand werd en vooral de mannelijke bevolking dus werd doodgeschoten. —

De verteller en zijn voormalige kollega-soldaten zullen qua moraliteit in het dagelijkse leven weinig verschillen met de proefpersonen die Milgram in zijn laboratorium kreeg. Bij beide categorieën van individuen bleek de opdracht tot gewelddadig gedrag op zich al voldoende tot extreme agressie.

1.4 Gelegenheidsagressie

Het experiment van Buss toont aan dat het geloof met behulp van agressie een gewenst doel te bereiken een sterkere aanleiding tot gewelddadig gedrag kan zijn dan het zich gefrustreerd voelen. Milgram maakte aannemelijk dat een opdracht tot agressie, zelfs tot extreme agressie, doorgaans klakkeloos wordt opgevolgd. In beide experimenten wordt de pp.'n de gelegenheid geboden agressief gedrag te vertonen. Intussen moet het feit dat bij Buss de niet over de instrumentele waarde ingelichte pp.'n en de niet-gefrustreerde pp.'n ook een redelijke hoeveelheid agressie plegen, ons aan het denken zetten.

Dat ook de kontrolegroepen een niet te negeren hoeveelheid agressie vertonen, we vinden het in bijna alle agressie-experimenten van de laatste jaren, is van wezenlijk belang. Tot nu toe zijn er geen auteurs geweest die op dit punt uitvoerig zijn ingegaan. Wanneer we vragen naar het waarom van agressie, ligt dacht ik juist hier een van de belangrijkste antwoorden. Wellicht door de grote simpelheid van het mechanisme is het buiten het gezichtsveld van de onderzoekers gebleven. Het feit dat mensen verkeren in een situatie waarin men gewelddadig gedrag kan en mag vertonen lijkt op zichzelf aanleiding tot dit gedrag en tevens tot extreme vormen ervan.

Aan de hand van enig experimenteel onderzoeksmateriaal hoop ik deze veronderstelling aannemelijk te maken. Het gedrag van de pp.'n in de controlegroepen bij de onderzoeken van Berkowitz (1967, 1969), Buss (1963, 1966) en anderen, is als argument voor de gelegenheidsveronderstelling, niet voldoende. Het feit dat de controlegroepen in deze experimenten ook een zekere hoeveelheid agressie tonen kan immers verklaard worden uit de onmogelijkheid anders dan agressief, al is dit nog zo gering, te reageren. Om het verschijnsel van gelegenheidsagressie aannemelijk te maken dienen we een laboratorium-situatie te creëren waarin de pp.'n meerdere gedragalternatieven krijgen aangeboden, waaronder dan één of twee duidelijk agressieve.

Hieronder zal ik twee experimenten beschrijven waarin dit verschijnsel van gelegenheidsagressie de afhankelijke variabele was. Bij het eerste onderzoek fungeerden jeugdigen als proefpersoon, bij het tweede volwassenen.

Gelegenheidsagressie bij jeugdigen – Mijn bedoeling was aan te tonen dat menselijke individuen, in dit geval jongens van 13 en 14 jaar, agressie kunnen gaan plegen zuiver en alleen vanwege het feit dat ze ertoe in de gelegenheid worden gesteld; agressief gedrag dus, zonder dat de dader gefrustreerd is, zonder dat hij aan kan nemen dat dit gedrag het beste middel is om een gewenst doel te bereiken en ook zonder een duidelijke opdracht ertoe.

De experimentele opzet was tamelijk simpel en gelek voor een deel op die welke Buss bij zijn experimenten gebruikte. Aan het onderzoek namen in totaal 24 jongens deel, alle regelmatige bezoekers van een jeugdclubhuis in een grote stad.

De experimentele taak werd telkens door vier jongens tegelijk verricht die echter zoveel mogelijk onafhankelijk van elkaar werkten. In de laboratoriumruimte kregen ze via een bandrekorder de volgende instructie:

- Let nu even goed op, want wat je nu te horen krijgt is belangrijk. Dit onderzoek gaat over de vraag hoeveel iemand kan leren van aanwijzingen van anderen. Jullie zitten elk achter een tafeltje met erop een kastje met zes knopjes. In een ander kamertje zit een jongen die bij dit onderzoek proefpersoon zal zijn. Vlak

voor hem staat een bord opgesteld met daarop een aantal zwarte lijnen die verschillende lengtes hebben. Elke lijn heeft een letter. De lijnen zijn verschillend van lengte, soms is het verschil groot, soms is het verschil nauwelijks te zien. De jongen in het kamertje, die bij dit onderzoek proefpersoon zal zijn, zit vlak voor dit bord en kan daardoor de verschillen minder goed zien dan jullie. De heer Fris hier is de proefleider en hij zal telkens twee lijnen opnoemen, waarvan de proefpersoon moet zeggen welke de langste is. De proefpersoon kan dit doen door een lampje te laten branden. Vindt hij de bovenste van de twee lijnen het langst, dan laat hij het bovenste lampje branden, vindt hij de onderste van de twee lijnen het langst, dan laat hij het onderste branden.

Omdat de proefpersoon zo dicht bij het bord zit, is het voor hem veel moeilijker de verschillen goed te zien. Hij zal dus meer fouten maken dan jullie. Elke keer wanneer er twee lijnen zijn opgenoemd en de proefpersoon één van de twee lampjes heeft laten branden, moeten jullie één van de zes knopjes van het kastje voor je indrukken. Als je vindt dat de proefpersoon het goede antwoord geeft, druk je knopje 1 in. Als je niet weet, of het goed of fout is, druk je knopje 2 in. Als je vindt dat het antwoord fout is, druk je één van de volgende vier knoppen in. Wat er gebeurt, als je een van die vier knoppen indrukt staat bij de knoppen geschreven. Het is de bedoeling dat de proefpersoon, doordat jullie het hem steeds laten merken als hij iets fout doet, op den duur er beter kijk op krijgt.

Welke van die vier laatste knoppen je indrukt wanneer je vindt dat het antwoord fout is, moet je zelf weten. Met één knop kun je een rood lampje voor de proefpersoon laten branden, een andere knop laat een vervelend geluid horen, weer een andere knop laat een lampje branden achter een glasplaat, waar 'stomeling' op staat, en er is ook een knop waarmee je de proefpersoon een ongevaarlijke elektrische schok laat voelen. Welke van die vier knoppen het beste is, weten we niet, jullie kunnen dus helemaal zelf uitmaken welke knop je wilt indrukken. Maar bedenk wel, je mag de laatste vier knoppen alleen indrukken als je denkt, dat het antwoord van de proefpersoon fout is. Als

het goed is, druk je knop 1 in, er gaat dan een groen lampje branden. Als je het niet weet druk je knop 2 in, er gaat dan een wit lampje branden. Wat er precies gebeurt bij de vier laatste knoppen zullen we jullie nu nog even laten zien. Daarna draaien we een proefronde en dan beginnen we. –

Na deze instructie werden de vier jongens naar het kamertje naast het laboratorium geleid waar ze de 'proefpersoon' zagen zitten; dit was een jongen van hun eigen leeftijd. Ze zagen het paneeltje met de lampjes en 'stommeling' in werking, voorts hoorden ze via de koptelefoon het onaangename geluid. Tenslotte kregen ze ook de elektrische schok toegediend. Deze laatste prikkel veroorzaakte nogal wat emoties omdat hij duidelijk onaangenaam was. Nadat de jongens gezien hadden dat de 'proefpersoon' de koptelefoon op kreeg en de elektroden kreeg aangelegd, gingen ze terug naar de laboratoriumruimte waar ieder zijn eigen plaats weer innam. De kastjes met de zes knopjes waren via een draad verbonden met een polygraaf die steeds noteerde wie, wanneer, welke knop indrukte. De 'proefpersoon' was een ingelichte stoege en ontving in werkelijkheid geen enkele prikkel. De 'antwoorden' van de 'proefpersoon' waren geprogrammeerd en kwamen in werkelijkheid van de proefleider. De werkelijke proefpersonen, dus de jongens achter de knoppenkastjes, kregen 30 'antwoorden' te beoordelen, drie series van ieder tien vergelijkingen. Elke serie bevatte vijf goede, één te betwijfelen en vier foute antwoorden.

Met deze opzet was het mijns inziens mogelijk gelegenheidsagressie te meten. Immers bij de twaalf foute beoordelingen van de 'proefpersoon' stond het de jongens vrij hoe ze wilden reageren, door middel van een rood lampje, door middel van het woord 'stommeling', door middel van het onaangename geluid of door middel van de elektrische schok. De elektrische schok was beslist pijnlijk, en uit de opmerkingen van de jongens tijdens de demonstratie bleek dat zij er niet anders over dachten. Het indrukken van knopje 6 was bij dit onderzoek de operationalisatie van agressief gedrag. Op grond van de instructie kon men geen opvallende verschillen in gebruik van de knoppen 3, 4, 5 en 6 verwachten. Op grond van medegevoel met het slachtoffer kan men weinig of geen gebruik van knop 6 verwachten. Het begrip gelegenheidsagressie zoals ik

het tot nu toe omschreven heb, leidde tot de volgende hypothese:

Wanneer men een groepje jeugdigen in een situatie brengt waarin o.m. de gelegenheid bestaat fysieke agressie jegens een ander te plegen dan treedt zulk gedrag ook op, ondanks het feit dat de dader er geen enkel zichtbaar voordeel mee behaalt of er een opdracht toe heeft ontvangen.

Bij het bekijken van de resultaten bekwam men hetzelfde gevoel dat Milgram gewaar werd tijdens zijn onderzoek naar de gehoorzaamheid. Iets van verbijstering komt in je op wanneer je de proefpersonen eerst zelf hebt zien reageren op de elektrische schok en daarna ontdekt dat veel van deze jongens hun 'onschuldige' leeftijdsgenoot uiterst pijnlijk hebben bejegend.

Tabel 1, aantal malen dat gebruik gemaakt werd van knop 1 t/m 6 over 30 beoordelingen telkens per groepje van 4 proefpersonen*

Gr	n	knop					
		1	2	3	4	5	6
1	4	38	19	30	8	4	16
2	4	47	11	7	3	12	39
3	4	48	26	7	14	9	16
4	4	61	7	1	10	9	25
5	4	64	11	4	16	7	18
6	4	61	9		6	3	40
$\overline{\text{Gr}}$		53.17	13.63	8.17	9.50	7.33	25.66

In tabel 1 staat in de rij $\overline{\text{Gr}}$ het gemiddeld aantal malen dat van iedere knop door telkens vier jongens gebruik is gemaakt. De kolom onder knop 6, het aantal malen dat er met fysieke agressie werd gereageerd, is veelzeggend. De duidelijk hogere scores in deze kolom door de groepen 2, 4 en 6 berusten op toeval. De resultaten zijn een sterke steun voor de hypothese die we op grond van

* In totaal is 14 maal na een beoordeling door een pp. geen knop ingedrukt; er was slechts één pp. (in groep 1) die knop 6 geen enkele maal heeft gebruikt.

ons begrip gelegenheidsagressie hadden opgesteld. Omtrent het gebruik van knoppen 3, 4 en 5 is weinig te zeggen. De spreiding van de scores van de zes groepen pp.'n op deze gedragsalternatieven is zo groot dat er wat betreft de gemiddelde scores geen konklusies getrokken kunnen worden.

De experimentele opzet bood de gelegenheid nog een andere veronderstelling te toetsen. Een verschijnsel waarop o.a. Siegel heeft gewezen is de toename van agressie door kinderen met het verstrijken van tijd, wanneer aanwezige volwassenen passief blijven (Siegel & Kohn, 1959). Onze 30 beoordelingen bestonden uit drie series van tien, die wat betreft moeilijkheid en het aantal gemaakte fouten aan elkaar gelijk waren. Volgens de toename-veronderstelling zou men kunnen verwachten dat de hoeveelheid waar te nemen agressieve reacties bij de derde serie groter was dan bij de tweede en bij deze laatste weer groter dan bij de eerste.

Tabel 2, aantal malen dat gebruik gemaakt werd van knop 6 per serie van 10 beoordelingen telkens per groepje van vier proefpersonen

Gr	n	serie		
		1-10	11-20	21-20
1	4	8	4	4
2	4	11	14	14
3	4	4	10	2
4	4	7	8	10
5	4	8	5	5
6	4	13	10	17
Gr		8.50	8.50	8.33

Uit tabel 2 blijkt dat de resultaten van ons onderzoek geen enkele steun verlenen aan de hypothese dat gelegenheidsagressie met het verstrijken van tijd zou toenemen, althans binnen het tijdsbestek van de circa 20 minuten waarin de experimentele taak werd verricht.

Naast de hierboven gegeven kwantitatieve gegevens, die een duidelijke steun voor ons begrip gelegenheidsagressie zijn, zijn er nog enkele kwalitatieve gegevens het vermelden waard. Zoals gezegd

veroorzaakte de demonstratie van de elektrische schok nogal wat emoties; in groep 6 waren er zelfs twee jongens die per se weigerden de schok zelf te ontvangen.

Uit de cijfers blijkt echter dat alle proefpersonen uit deze groep later op zijn minst zes schokken per persoon aan het slachtoffer hebben toegediend. Bij groep 2 vroeg een van de jongens aan zijn medegroepsleden knop 6 niet te veel te gebruiken omdat dat zo zelig voor de 'proefpersoon' zou zijn. Bij twee groepen werd na de demonstratie van de knop-effecten aan de proefleider gevraagd of men tijdens het experiment zelf ook een keer in het kamertje als 'proefpersoon' moest fungeren. Deze opmerkingen implicerden een wederzijdse beïnvloeding van de proefpersonen per groep. De individuele scores binnen ieder groepje proefpersonen zijn dus niet onafhankelijk. Bij de hypothesevorming voor dit onderzoek was ik hier gelukkig reeds van uitgegaan zodat er geen analyse van individuele scores vereist was om de beide veronderstellingen te toetsen.

Dat bij ons de veronderstelling omtrent een toename van toegestane agressie met het verstrijken van tijd niet bevestigd werd en in de onderzoeken van Siegel wel is misschien het gevolg van het feit dat de proefpersonen bij haar beduidend jonger waren dan bij ons. Onze proefpersonen worden wellicht reeds gekenmerkt door een zekere individuele konstantheid van reageren.

Een sceptisch lezer zal nu aanvoeren dat het gedrag van jongens van 13 en 14 jaar onder experimentele omstandigheden voor hem niet verhelderend is wanneer het gaat om gewelddadig gedrag van volwassenen. Daarom wil ik nu overgaan tot de beschrijving van een soortgelijk onderzoek dat ik deed met volwassen proefpersonen.

Gelegenheidsagressie bij volwassenen – Om niet al te veel in experimentele sfeer onder te gaan is het wellicht goed nog even terug te gaan naar de situaties die in eerste instantie aanleiding waren tot onze interesse in de menselijke agressie. Een mooi voorbeeld van wat ik gelegenheidsagressie noem gaf een oud militair op 25 januari 1969 voor de VARA-televisie. Hij vertelde o.a.:

– Tijdens de politionele actie ging het er goed heet toe, in zoverre

dat er van onze kant veel geschoten werd op allerlei dingen die bewogen, wat liep. Nou ja, goed, er werd overal op geschoten. Maar toen de aktie afgelopen was, en ik tijdens die aktie een mannetje buit had gemaakt, en dat mannetje had mij heel de dag geholpen met munitie dragen, het was een gewoon mannetje, toen namen wij, ons kleine groepje afscheid van dit mannetje, gaven hem een hand met sigaretten, bedankten hem en lieten hem weer weggaan.

Maar op het moment van afscheid kwam juist de kapitein aan met de mannen die om hem heen hadden gelopen om hem te beschermen, en die de walkie-talkie bedienden, en die ook niets te schieten hadden gehad in die aktie, die zien dus dat afscheid, dat mannetje verwijdert zich. Plotseling pakt een soldaat een geweer, richt op dat mannetje en schiet. Nou, vreselijk natuurlijk. Die kapitein ziet dat aan. Nog een jongen pakt een geweer, een derde jongen pakt een geweer, en zo stonden ze op dat mannetje prijs te schieten, dat ons de hele dag geholpen had. De kapitein stond zo maar te kijken wie van zijn mensen nou 's raak kon schieten. —

Aan het onderzoek naar gelegenheidsagressie bij volwassenen namen 16 proefpersonen deel, allen mannelijke studenten met een gemiddelde leeftijd van rond de 22 jaar. De experimentele opzet leek sterk op die van het onderzoek bij de 13- en 14-jarigen. De proefpersonen moesten het gedrag van een leeftijdgenoot beoordelen. Het ging nu om 16 beoordelingen, waarvan 6 objektief onjuist waren en 2 te betwijfelen. De overige 8 beoordelingen waren juist. Wanneer men het met de beslissing van het 'slachtoffer' eens was drukte men knop 1 in, het 'slachtoffer' zag dan een groen lampje branden, twijfelde men dan drukte men knop 2 in, dit korrespondeerde met een wit lampje. Was men het oneens met de beslissing van het 'slachtoffer' dan had men vier gedragsalternatieven: een rood lampje laten branden, een lichte, een matige of sterke elektrische schok toedienen, resp. knop 3, 4, 5 of 6. Tegenover de pp.'n was benadrukt dat er geen aanwijzingen waren dat het ene alternatief meer invloed op het gedrag van het 'slachtoffer' zou hebben dan het andere. De proefpersonen kregen, alvorens ze hun experimentele taak verrichtten, eerst zelf de lichte en matige schok

toegediend; dit om een indruk te krijgen van de prikkels die ze hun slachtoffer konden toedienen. Op grond van onze veronderstelling over de gelegenheidsagressie hoopten we aan te tonen dat de door ons gekreëerde gelegenheid tot het toedienen van onaangename prikkels op zich een voldoende reden was om dit gedrag ook werkelijk bij de proefpersonen te bewerkstelligen; en dit dan ondanks het feit dat er voor hen geen enkel objectief argument voor zulk een gedrag aanwezig was.

Tabel 3, aantal malen dat gebruik gemaakt werd van knop 1 t/m 6 over 16 beoordelingen telkens per groepje van 4 pp.'n

Gr	n	knop					
		1	2	3	4	5	6
1	4	31	8	19	5	0	1
2	4	30	10	8	10	4	2
3*	4	30	11	18	3	0	1
4	4	31	13	11	4	4	1
$\overline{\text{Gr}}$		30.5	10.5	14	5.5	2	1.25

Hoewel de resultaten in tabel 3 beduidend minder spectaculair zijn dan in tabel 1, de uitkomsten bij de jongens van 13 en 14 jaar, wordt ook door deze pp.'n van onaangename prikkels gebruik gemaakt. Knop 6 veroorzaakte een schok van ongeveer 0.8 MA. Daar de meeste pp.'n de tweede schok, 0.5 MA die zij zelf te voelen kregen al duidelijk onaangenaam vonden, kunnen we het gebruik van knop 6 zonder meer als een operationalisatie van sterke agressie beschouwen. Wanneer we dan zien dat in elk van de groepen, die aan het onderzoek deelnamen tenminste één maal knop 6 gebruikt is, mogen we konkluderen dat ook bij volwassenen het verschijnsel van gelegenheidsagressie optreedt. Gezien de verschillen tussen tabel 1 en tabel 3 moet hier echter aan toegevoegd worden dat de hoeveelheid agressie van individuen die in de gelegenheid verkeren zulk gedrag te vertonen, waarschijnlijk per sociale en leeftijds categorie zal verschillen.

* In Gr 3 heeft eenmaal een pp. niet gereageerd na een beoordeling.

Opmerkelijk in tabel 3 is overigens het feit dat deze pp.'n het aantal goede beslissingen van het 'slachtoffer' overschatten, terwijl ook meer getwijfeld werd (knop 2) dan op grond van het objectieve gedrag van het 'slachtoffer' verwacht mocht worden. Op grond van de objectieve gedragingen kon men per groep tijdens het experiment knop 1 gemiddeld 24 maal indrukken, dit gebeurde in werkelijkheid 30.5 maal, terwijl knop 2 gemiddeld 8 maal ingedrukt mocht worden en dit gebeurde 10.5 maal.

Wat betreft het begrip gelegenheidsagressie mogen we konkluderen dat dit verschijnsel in het experiment met de 13- en 14-jarige jongens op overtuigende wijze werd aangetoond. Bij onze 16 volwassen proefpersonen trad het fenomeen ook op, hoewel aanzienlijk minder duidelijk.

1.5 Diskussie

Wanneer we de procedure en resultaten van de beide onderzoeken naar gelegenheidsagressie nog eens bekijken zijn er een paar punten die om verheldering vragen. Achteraf is het tamelijk vreemd te konstateren dat geen der proefpersonen ooit vragen over de instructie heeft gesteld. Bijvoorbeeld naar wat er precies ten opzichte van het 'slachtoffer' zou gebeuren wanneer verschillende proefpersonen tegelijk verschillende knoppen ingedrukt hielden. Hoewel we daarop wel een standaard antwoord klaar hadden is er tijdens geen van onze experimenten een opmerking van dergelijke aard gemaakt, terwijl er toch telkens door de proefleider werd gevraagd of de band met instructies goed begrepen was.

Een ander punt dat benadrukt moet worden is het feit dat tabel 1 en tabel 3 zich eigenlijk niet voor diepgaande onderlinge vergelijking lenen. De aangeboden gedragsalternatieven zijn verschillend. De jeugdige pp.'n hadden slechts één knop om een elektrische schok toe te dienen; de volwassen pp.'n daarentegen konden telkens uit drie schokken kiezen: een lichte, een matige en een sterke. In verband met het begrip gelegenheidsagressie interesseert ons echter alleen het indrukken van knop 6.

Waarom maken beide groepen pp.'n gebruik van de meest onaangename prikkel, terwijl er genoeg andere reacties mogelijk zijn om iemand over zijn gedrag in te lichten?

Deze vraag brengt ons meteen bij een ander punt van mogelijke kritiek. Het kan dan zijn dat in beide onderzoeken expliciet wordt gesteld dat het effect van elk der knoppen ten aanzien van het inzicht verschaffen aan de 'leerling' onbekend is, de meeste proefpersonen kunnen impliciet een stuk leertheorie hanteren en er van uitgaan dat een onaangename reactie na iedere foute beoordeling het beste middel is om het beoordelen te verbeteren. Zo gezien is de aangetoonde gelegenheidsagressie niets anders dan vermeende instrumentele agressie. Nu lijkt het me raadzaam om de term instrumentele agressie zoveel mogelijk te reserveren voor die agressie waarvan de instrumentele waarde voor meer personen dan alleen de dader vaststaat. Daarnaast blijft het feit dat beide experimenten de pp.'n voldoende gelegenheid boden onaangenaam te reageren zonder onmiddellijk knop 6 te gebruiken. De verklaring dat men knop 6 ging gebruiken nadat duidelijk werd dat 'zachtere' knoppen niet hielpen gaat, blijktens de gegevens uit tabel 2, ook niet op. Knop 6 wordt met het verstrijken van het onderzoek niet significant vaker gebruikt.

Tenslotte nog de term 'gelegenheid'. In de Inleiding hebben we gelegenheidsagressie omschreven als gewelddadig gedrag dat we zien optreden in situaties waarin agressie mogelijk en niet verboden is. In hoeverre vinden we deze twee voorwaarden terug in onze experimenten en in de militaire akties waarnaar we verwezen? Ligt er in het aanbieden van bijvoorbeeld knop 6 met daarbij een 'leerling' of in het uitrusten van getrainde soldaten met vuurwapens en het aanwijzen van een 'bandietenbende' niet veel meer dan alleen een toevallige mogelijkheid tot agressie en de toelaatbaarheid ervan? Wanneer we 'gelegenheid' opvatten of als een onverwachte kans of als een omstandigheid die de persoon zelf heeft gezocht, zeer zeker wel. Vatten we de term 'gelegenheid' echter op en in de betekenis van gekreëerde mogelijkheid dan zeer zeker niet. In deze laatste betekenis zullen we het begrip 'gelegenheid' in deze studie steeds gebruiken.

1.6 Konklusie

De voorgaande introductie van instrumentele, gehoorzame en gelegenheidsagressie lijkt weinig bevredigend. De gesuggereerde

verbanden tussen het aangehaalde gedrag tijdens de politionele akties en de resultaten van de laboratoriumexperimenten zijn wellicht ondoordacht en zeker te snel gelegd. Agressie is een onderwerp dat diepzinniger benaderd dient te worden. Is geweld niet in de eerste plaats een kwestie van instinkt, de manifestatie van het 'eeuwige boze' dat in ieder mens werkzaam is?

Dat sommige mensen een ander pijn of schade bezorgen als zij het idee hebben er zelf beter van te worden, dat velen klakkeloos uitvoeren wat hun door anderen wordt opgedragen en dat er altijd wel mensen zijn te vinden die agressie plegen zodra zij in een situatie verkeren waarin dit gedrag duidelijk niet verboden is, dat zijn zaken die we wel wisten en die daarom helemaal niet zo nodig in een laboratorium onderzocht behoeften te worden. Trouwens wat in het laboratorium werd onderzocht was toch geen echte agressie. Wat kan je eigenlijk in een laboratorium onderzoeken? Het indrukken van een knop is toch iets anders dan . . . ja, dan wat precies? Het overhalen van een trekker van een pistool of een geweer? Er bestaat toch geen aangeboren neiging tot het indrukken van knopjes? Bestaat er wel zo'n neiging als het om het overhalen van een trekker gaat? Als dat overhalen geen agressie is, wat is dan wel agressie?

Inplaats dat dit eerste hoofdstuk enige voorbeelden van extreme agressie wat meer inzichtelijk maakte, heeft het meer vragen opgeworpen dan beantwoord. Wat verstaat de schrijver precies onder agressief gedrag? Mag je de resultaten van experimenteel agressie-onderzoek generaliserend gebruiken en betrekken op 'natuurlijke' situaties? In hoeverre zijn zulke laboratorium-happenings eigenlijk ethisch toelaatbaar?

Ziedaar enkele vragen die zich opdringen na de eerste pagina's van dit geschrift. In hoofdstuk 2 wil ik op enkele van deze vragen wat dieper ingaan. Daarbij dient men zich echter te realiseren dat ieder van deze vragen op zichzelf al aanleiding tot een lijvig boekwerk kan zijn. Daar de opzet van deze publikatie o.a. is, geruggesteund door experimentele onderzoeksresultaten, het begrip gelegenheidsagressie te introduceren, spreekt het vanzelf dat hoofdstuk 2 geen uitputtende beschouwingen bevat.

2

Onderzoek naar agressie, moeilijkheden en mogelijkheden

2.1 Inleiding

Het opschrift 'wetenschappelijk' wordt snel gehanteerd en de vraag of alles wat onder deze term aan de man wordt gebracht ook echt wetenschappelijk is, heeft al vele twistgesprekken op gang gebracht. Een onderzoek wordt wetenschappelijk wanneer de wetenschappelijke methode is gebruikt. Over wat die methode dan precies dient in te houden is behoorlijk wat literatuur voorradig. In de gedragswetenschappen bestaan daarover duidelijke en minder duidelijke boeken. De studie van Selltiz, Jahoda, Deutsch en Cook (1960) is zeer bekend en in Nederland zijn de opvattingen van de Groot (1961) algemeen erkende uitgangspunten. Deze preokkupatie met de wetenschappelijke methode is begrijpelijk wanneer men bedenkt dat het verwijt onwetenschappelijk te werk te zijn gegaan veel onderzoekers zwaarder op de maag ligt dan de eventuele aantijging onethisch gehandeld te hebben. Om aanspraak op het predikaat 'wetenschappelijk' te kunnen maken moet dacht ik in deze studie over agressief gedrag tenminste aan de volgende voorwaarden voldaan worden. Enige verwijzing naar bestaande theorieën over agressie en een eigen standpunt daaromtrent zijn noodzakelijk. Ook een heldere omschrijving van het te onderzoeken objekt is vereist, terwijl tenslotte een duidelijke uiteenzetting over de gevolgde methode van feiten verzamelen niet mag ontbreken. De reden juist deze punten als voorwaarden te beschouwen vindt zijn oorzaak in het feit dat dit steeds de belangrijkste onderdelen blijken in de mij bekende literatuur over de

wetenschappelijke methode. Dat het gaat om voorwaarden en niet om garanties spreekt vanzelf.

2.2 Theorie

Aan de vele literatuur die er over agressie en agressie-onderzoek bestaat liggen telkens uiteenlopende vragen ten grondslag. De meeste auteurs maken deze vragen echter niet expliciet, hetgeen vaak verwarrend werkt ten aanzien van de betekenis van hun wetenschappelijke resultaten. Met ieder onderzoek tracht men doorgaans antwoord te geven op één of meer van de drie volgende vragen:

- 1 waarom gedraagt de mens zich agressief?
- 2 waarom gedraagt de ene mens zich agressiever dan de andere?
- 3 waarom gedraagt dezelfde mens zich in de ene situatie agressiever dan in de andere?

In de onderzoeken die ik op de voorgaande bladzijden heb beschreven nam de vraag naar het waarom van de agressie een belangrijke plaats in.

Als mogelijke oorzaken voor agressief gedrag, met name voor de geweldplegingen in het voormalig Nederlands Indië, zijn een drietal factoren genoemd: het geloof in de instrumentele waarde van het gedrag, de opdracht ertoe en de gelegenheid ervoor. Wanneer we er de bestaande literatuur over sociaal-psychologisch agressie-onderzoek op naslaan, dan worden deze factoren nergens als fundamentele oorzaken beschouwd.

De meest gehanteerde opvattingen over het waarom van de agressie zijn daarin wel:

- a – agressie komt voort uit een aangeboren neiging ertoe; deze opvatting formuleerde o.a. Freud in zijn latere werk (Freud, 1924); ook veel biologen gaan uit van dit gezichtspunt (Lorenz, 1966);
- b – agressie is de natuurlijke reactie op frustratie; dit is de stelling die, zoals we zagen, Dollard en zijn medewerkers in 1939 in hun beroemd geworden monografie (Dollard, e.a., 1939) lanceerden;
- c – agressie is aangeleerd gedrag; agressie komt tot stand via imitatie en reïncement; belangrijke vertegenwoordigers van deze richting zijn Bandura en Walters (1963).

Het is duidelijk dat de antwoorden op de vragen: waarom gedraagt

de ene mens zich agressiever dan de andere, en: waarom gedraagt dezelfde mens zich in de ene situatie agressiever dan in de andere, grotendeels bepaald worden door het theoretisch model dat men omtrent het waarom van de agressie aanhangt. Zij die geloven in een aangeboren neiging, zoeken de antwoorden in een individueel verschil van driftsterkte, driftbeheersing en in verschil in ogenblikkelijke omstandigheden die de driftbeheersende functie beïnvloeden. Aanhangers van het frustratie-agressiemodel spreken over verschillen in frustratietolerantie en frustratieniveau. De leertheoretici vestigen de aandacht op opvoeding, subcultuur, aanwezige agressieve voorbeelden, enz. Hieronder zullen we in het kort ingaan op deze vaak gehanteerde opvattingen en daarbij enkele onderzoekers vermelden, wier denkbeelden over de menselijke agressie grote bekendheid hebben gekregen, althans in wetenschappelijke kring.

a – Agressie op grond van een aangeboren neiging. In de eerste decennia van deze eeuw trachtten veel van de toenmalige gedragsonderzoekers de vraag naar het waarom van het menselijk gedrag te beantwoorden door het postuleren van driften. Zo spreekt Adler in zijn 'Der Aggressionstrieb im Leben und in der Neurose' (1922) over een agressiedrift. Met Grewel (1950) kan men het erover eens zijn dat Adler over deze agressiedrift uitermate vaag blijft. Het is geen Primärtrieb, maar een deel van de 'Gesamtsüberbau, ein übergeordnetes, die Triebe verbindendes psychisches Feld'. Wordt een primaire drift niet bevredigd, dan komt door verschuiving van het Triebziel de agressiedrift naar voren. Deze denkbeelden van Adler lijken nauw verwant aan Freud's vroege opvattingen, hoewel deze laatste het begrip 'Gesamtsüberbau' niet hanteert. Later veranderde Freud van gezichtspunt. Eerst in 'Jenseits des Lustprinzips' (1924) en daarna in zijn 'Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse' (1932) postuleert hij in ieder mens een primaire doodsdrift.

Naast de seksueel getinte levensdrift is er volgens hem in elk mens een streven naar de uiteindelijke ontsnapping aan de spanning van het leven zelf, een streven naar zelfvernietiging. Onder invloed van de levensdrift wordt dit streven naar vernietiging op objecten

buiten het zelf gericht. De doodsdrift kan autonoom blijven, iedere agressieve handeling is dan een symbolische vernietiging van het zelf. De doodsdrift kan zich ook verweven met de seksuele levensdrift en resulteert dan in sadistisch en masochistisch gedrag. Zowel Adler als Freud zien agressie als driftmatig gedrag; bij Freud is de neiging ertoe in principe steeds aanwezig, bij Adler echter treedt deze pas op als andere behoeften onbevredigd blijven.

b – De frustratie-agressie hypothese (f.a.h.). In het eerste deel van dit verslag is deze hypothese reeds aan de orde geweest. Frustratie werd door Dollard en zijn medewerkers (1939) gedefinieerd als: 'That condition which exists when a goal-response suffers interference'.

Uit de voorbeelden die ze geven, kan dit met enige vrijheid vertaald worden in 'een blokkering van begonnen doelgericht gedrag'. Een agressieve gedraging werd omschreven als 'An act whose goal-response is injury to an organism (or organism-surrogate)', m.a.w. een gedraging die erop gericht is een ander (of ander-substituut) te kwetsen.

De hypothese stelt dat er een direct verband tussen frustratie en agressie bestaat. Agressie is een natuurlijke en onmiddellijke reaktie op frustratie. De hypothese doet daarmee sterk denken aan de oude opvatting van Adler, waarin geremd driftmatig gedrag als oorzaak van agressie werd gezien.

Al spoedig kwam er kritiek op de f.a.h., als eerste bracht Miller (1941) enige wijzigingen aan. Agressief gedrag was niet altijd onvermijdelijk, het individu kon ook niet-agressieve reacties aanleren. Voorts verving Miller het begrip agressie door agressiebereidheid (instigation to aggression). Ruim tien jaar later gaven Brown en Farber (1951) de term frustratie een nieuwe inhoud. Bij hen verwijst frustratie niet langer naar een blokkering van begonnen doelgericht gedrag, maar moet men er een soort innerlijke opwinding onder verstaan. Een opwinding die ontstaat bij het gewaar worden van bepaalde prikkelstructuren. Deze grotendeels autonome innerlijke reacties vormen op haar beurt de aanleiding tot zichtbaar aggressief gedrag.

Van de hedendaagse onderzoekers steunt het werk van Berkowitz

(1969) het sterkst op de f.a.h. Bij hem gaat het echter niet zozeer om een blokkering van begonnen doelgericht gedrag, maar veeleer om een aantasting van eergevoel of eigenwaarde. Daarnaast stelt hij duidelijk dat, hoewel er een rechtstreeks verband bestaat tussen frustratie en agressie, deze laatste vorm van gedrag door allerlei 'onderdrukkende' omstandigheden gedeeltelijk of geheel achterwege kan blijven.

Twee onderzoekers wier werk wel beïnvloed is door de f.a.h., maar die de hypothese op zichzelf te eng en te dogmatisch vinden zijn, zoals we al gezien hebben, Buss (1961) en daarnaast Pepitone (1964).

Volgens Buss is het al of niet optreden van agressie afhankelijk van een viertal factoren die per situatie en per individu kunnen verschillen:

- 1 de ervaringen die direct aan de agressie zijn voorafgegaan; hoe vaak is iemand aangevallen of uitgedaagd?
- 2 ervaringen na agressief gedrag in het verleden; in welke mate is iemand beloond of gestraft voor agressief gedrag?
- 3 sociale vergemakkelijking; hoe zijn de kulturele en subkulturele normen t.a.v. agressief gedrag?
- 4 karakter van de dader; welke persoonlijkheidseigenschappen bezit de dader? is hij impulsief, actief, nerveus, enz.?

Buss postuleert duidelijk geen nieuw theoretisch model, maar introduceert een aantal leer-psychologische begrippen in het denken over het waarom van de agressie. Hij verwerpt frustratie als de enige voorwaarde tot agressie, maar de term 'tendency' die hij veelvuldig gebruikt, verwijst sterk naar eenzelfde soort aanleiding. Zijn tweede determinant van agressief gedrag doet sterk denken aan de klassieke leertheorie. Het optreden van agressie is een functie van het aantal beloonde agressieve gedragingen.

Ook Pepitone acht de klassieke f.a.h. te eng. Volgens hem wordt het al of niet optreden van agressie in de eerste plaats bepaald door de manier waarop de dader zijn omgeving waarneemt en interpreteert. In navolging van Maslow (1943) en Rosenzweig (1944) komt hij met het begrip 'bedreigende prikkel'.

Deze ervaart men wanneer men zich in zijn strevingen naar aanzien, erkenning, cognitief evenwicht, konformiteit e.d. geblok-

keerd ziet. Aan de hand van de resultaten van een uitgebreide reeks experimentele onderzoeken tracht hij aan te tonen dat het optreden van agressie grotendeels afhankelijk is van de waarde die men de 'bedreigende' persoon toekent.

Aan de ene kant is het gebied dat Pepitone met zijn onderzoeken bestrijkt te klein om tot algemene uitspraken over de agressie te komen, aan de andere kant legt hij de grondslagen voor nauwgezet onderzoek van de sociale omstandigheden die het tot stand komen van agressief gedrag kunnen tegengaan of juist bevorderen.

Wanneer we de uiteenlopende herformuleringen die het begrip frustratie in de loop der jaren heeft ondergaan en ook de voorwaarden die de verschillende onderzoekers hebben ingevoerd in ogenschouw nemen, mag wel gekonkludeerd worden dat de waarde van het theoretische frustratie-agressiemodel sterk is afgenomen.

c - Agressie is aangeleerd gedrag. Bandura en Walters (1963) zijn eigenlijk de eerste experimentele onderzoekers die zich expliciet zowel tegen het driftmodel als de f.a.h. keren. Zij propageren een zgn. socio-behavioristische benadering en trachten aan te tonen dat bij het tot stand komen van agressief gedrag imitatie van en beloning door de sociale omgeving van doorslaggevende betekenis zijn. Bandura, Ross en Ross (1961) lieten zien dat kinderen die hadden toegekeken naar agressief gedrag van volwassenen, opmerkelijk veel meer agressie gingen vertonen. Hierbij werd de volwassene die de minst nadelige gevolgen van zijn agressie ondervond, het sterkst geïmiteerd.

Volgens Bandura en Walters bestaat er geen direct verband tussen frustratie en agressie. Frustratie veroorzaakt volgens hen wel een tijdelijke toename van de motivatie en leidt daardoor tot een intensiever reageren. Hoe echter de vorm van dit reageren is hangt volledig af van de gedragswijzen die het individu in de loop van zijn ontwikkeling heeft aangeleerd. Steun voor deze zienswijze vinden ze in een experiment van Davitz (1952). Deze observeerde tien groepen van ieder vier kinderen, waarvan de leeftijden varieerden tussen de 7 en de 9 jaar.

Eerst filmde hij hun gedrag in een vrije spelsituatie, waarna vijf groepen getraind werden in concurrerend en agressief gedrag. De

andere vijf groepen werd juist konstruktief en koöperatief gedrag aangeleerd. Vervolgens werden beide groepen gefrustreerd en het gedrag dat de kinderen daarna vertoonden werd eveneens gefilmd. De agressief getrainde kinderen reageerden sterk agressief, de konstruktief getrainden niet alleen minder agressief, doch ook duidelijk konstruktief op de ervaren frustratie.

De reeks onderzoeksresultaten die Bandura en Walters als steun voor hun theorie naar voren brengen, houdt zeker aanwijzingen in dat imitatie en beloning, in elk geval wat betreft de vorm van agressie, een duidelijke rol spelen.

Evenals de meest geestdriftige aanhangers van elk der drie genoemde theorieën kunnen we ons op het standpunt stellen dat agressie één en niet meer dan één oorzaak heeft. De bovengenoemde theorieën moeten dan nauwkeuriger bestudeerd worden en daarna dienen we de theorie die ons het meest aanvaardbaar voorkomt in verband te brengen met de verschijnselen die in het eerste hoofdstuk werden beschreven; de instrumentele, de gehoorzame en de gelegenheidsagressie. Doch er is ook een ander standpunt mogelijk. Inplaats van een monothematische opvatting kan men ook uitgaan van de gedachte dat agressie meer dan één oorzaak kan hebben. Zo'n meer-oorzaken model zou in uiterste konsekwentie kunnen inhouden dat de oorzaak van agressie telkens per situatie en per individu kan verschillen. Dit laatste uitgangspunt zou iedere vorm van onderzoek naar mogelijke gemeenschappelijke achtergronden van zulk gedrag overbodig maken.

Wat minder spekulatief en wat meer empirisch gedacht is er alle aanleiding, vooral gezien de huidige feitenkennis, het kiezen voor de 'enig juiste' theorie nog wat uit te stellen.

Met dit idee in het achterhoofd ga ik er bij de experimenten, die in de volgende hoofdstukken worden besproken, van uit dat agressie zeker meer dan één oorzaak kan hebben. Immers, de in het eerste hoofdstuk aangetoonde instrumentele, gehoorzame en gelegenheidsagressie zijn hier sterke aanwijzingen voor. Aanwijzingen die gemakkelijk aangevuld kunnen worden met de verschijnselen waarop de hierboven vermelde theorieën zich baseren en die dan in onze interpretatie verwijzen naar spontane, frustratie en aan-

geleerde agressie. Daarnaast ben ik van mening dat dezelfde variabelen, of deze nu de persoon dan wel de situatie betreffen, op grote groepen van mensen een min of meer gelijke uitwerking hebben, m.a.w. dezelfde soort van zichtbaar gedrag bewerkstelligen. Een uitgangspunt dat natuurlijk onmiddellijk de vraag opwerpt welke variabelen het dan wel zijn die agressief gedrag oproepen of in de hand werken.

In de drie te bespreken onderzoeken hoop ik op deze vraag een voorzichtig en gedeeltelijk antwoord te geven. Variabelen waarvan we aannemen dat ze agressie in de hand werken, zullen we in deze studie als agressie-bevorderende variabelen omschrijven.

Doch alvorens wat dieper op deze 'oorzaken' in te gaan, wil ik eerst nog een tweetal onderwerpen bespreken die tussen veel onderzoekers reeds tot menig meningsverschil hebben geleid. Allereerst de definitie van agressie en daarna de verschillende vormen waarin dit gedrag zich kan voordoen.

2.3 Definitie

Een eerste moeilijkheid waarop men stuit wanneer men agressie wil onderzoeken, is het vinden van een nauwkeurige omschrijving van het verschijnsel. Om verwarring te voorkomen zal ik in tegenstelling tot sommige andere auteurs (Grewel, 1950, Garattini, 1969) geen onderscheid maken tussen agressie en agressief gedrag. Tot nu toe zijn uiteenlopende definities gehanteerd door onderzoekers die vanuit verschillende theoretische gezichtspunten werkten. Mijn voorkeur gaat uit naar een definitie die zoveel mogelijk los staat van een theoretisch uitgangspunt, die aansluit bij het dagelijks gebruik van de term agressie en die gemakkelijk te operationaliseren is. Dit laatste om experimenteel onderzoek mogelijk te maken. Twee veel gehanteerde definities bij experimenteel onderzoek zijn die van Dollard en zijn medewerkers (1939) en die van Buss (1961). Dollard c.s. definieerden agressie als: 'An act whose goal-response is injury to an organism (or organism-surrogate)'. Deze definitie bevat twee afzonderlijke elementen: a de opzet om te kwetsen, m.a.w. de intentie van de dader, en b het effect, nl. de schade voor de ander.

De opzetvoorwaarde brengt een tweetal moeilijkheden met zich mee. Allereerst: wanneer weet ik of het gedrag opzettelijk of niet opzettelijk is? Interpretatieproblemen lijken onvermijdelijk. Diepte-psychologische studies waarin het verschil tussen opzettelijk en niet-opzettelijk op losse schroeven wordt gezet dragen er alleen maar toe bij de hanteerbaarheid van dit element in de definitie aan te tasten. Ten tweede, kwetsend gedrag dat primair een ander doel heeft dan het kwetsen van een ander, de zgn. instrumentele agressie, valt eigenlijk niet onder de definitie.

Buss heeft deze moeilijkheden omzeild door het opzet-element uit zijn definitie weg te laten.

Bij hem is agressie: 'a response, which delivers noxious stimuli to another organism'. In haar meest extreme vorm houdt deze definitie in dat gedrag pas agressief wordt, wanneer het deze prikkels ook werkelijk bij het slachtoffer teweegbrengt. M.a.w. iemand die met een stok naar een ander slaat, vertoont pas agressie op het moment dat hij de ander raakt. Uit de geschriften van Buss blijkt dat het bij hem ook gaat om gedrag dat de ander niet bereikt, maar dat zeker schadelijke prikkels bij deze laatste teweeg zou brengen indien het hem wel zou bereiken. Maar ook deze uitgebreidere betekenis voorkomt niet alle problemen. Immers, deze omschrijving heeft het nadeel dat er gedrag onder kan vallen dat in het normale spraakgebruik zeker niet als agressief gekenmerkt zou worden. Een goed voorbeeld hiervan is het gedrag van de tandarts die zijn patiënt tijdens de behandeling pijn doet. Hiertegen kan aangevoerd worden dat het uiteindelijk effect van de gedraging juist niet schadelijk is, maar de definitie van Buss zegt niets over een uiteindelijk effect.

Ook niet-opzettelijk toegebrachte schade valt onder deze definitie. Om dit laatste te voorkomen hoeft men niet opnieuw de opzetvoorwaarde in de definitie op te nemen. Men kan volstaan met de verwachting bij de dader dat zijn gedrag inderdaad de schadelijke prikkels bij de ander teweegbrengt. Door dit element van subjectieve waarschijnlijkheid (Kaufmann, 1965) in de definitie van agressie op te nemen is deze meer in overeenstemming met het dagelijks gebruik van de term: subjectieve waarschijnlijkheid als voorwaarde heeft daarbij twee voordelen boven opzet als voor-

waarde. Ten eerste wordt de definitie ruimer en vallen er meer gedragssoorten onder, b.v. ook gewelddadig gedrag in opdracht. Ten tweede is subjektieve waarschijnlijkheid aanzienlijk gemakkelijker te operationaliseren dan opzet.

Eén typisch kenmerk van agressie wordt echter niet door de subjektieve waarschijnlijkheid gedekt en dat is de onmiddellijkheid waarmee het gedrag de prikkels teweegbrengt.

Het feit of we een gedraging al dan niet als agressief bestempelen is sterk afhankelijk van de onmiddellijkheid waarmee de actie van de dader schadelijke prikkels bij de ander veroorzaakt of kan veroorzaken. Het gedrag van een piloot die een bombardementsvlucht uitvoert, wordt doorgaans nog wel als agressie gekenmerkt, maar of dat ook gebeurt met het gedrag van de officier die hiertoe opdracht gaf, is allerminst zeker.

Op grond van deze overwegingen geef ik de voorkeur aan de volgende definitie:

agressie is gedrag waarvan de dader meent dat het bij een ander min of meer onmiddellijk schade teweegbrengt.

Ook op deze definitie blijft kritiek mogelijk. Ten eerste is het de vraag of er nu zo'n wezenlijk verschil bestaat tussen 'van mening zijn' en 'de intentie hebben'. Ten tweede lost ook deze definitie het probleem van de pijnveroorzakende tandarts niet op. Een opvoeder die een ongezeggelijk kind een tik geeft, zal bijna altijd het 'eigen bestwil' argument hanteren en zeker menen dat zijn gedrag bijdraagt tot de vorming van het kind. Uitgangspunt was echter een operationaliseerbare definitie die zoveel mogelijk zou aansluiten bij het dagelijks gebruik van de term agressie en aan die beide voorwaarden lijkt onze omschrijving te voldoen.

2.4 Vormen van agressie

Hoewel onze definitie door het element van de subjektieve waarschijnlijkheid ruimer is dan bijvoorbeeld de omschrijving die Buss en zijn medewerkers hanteren, benadrukt dient te worden dat zij anderzijds ook duidelijk grenzen stelt. Het in stilte toewensen van een gewelddadig einde aan een ander is, hoe agressief dit gedrag volgens velen ook zal zijn, naar onze definitie geen agressie; er wordt immers bij de ander niets teweeggebracht. Wanneer zulk

gedrag magisch is bedoeld wordt het moeilijker. Droom en fantasietoestanden zijn daarentegen per definitie weer geen agressie. Evenmin mag het positief scoren op een agressie-vragenlijst of het agressief duiden van projektietestplaatjes tot agressief gedrag gerekend worden. Vooral deze laatste twee gedragssoorten worden in de wetenschappelijke literatuur nogal eens als agressie beschouwd. Agressieve wensen, fantasieën en interpretaties verwijzen wellicht naar een agressieve gezindheid maar zijn, volgens onze definitie, zelf per se geen agressief gedrag. Het feit dat een agressieve gezindheid vaak aanleiding tot allerlei agressief gedrag is, brengt wel met zich mee dat dit soort vragenlijsten en projektietesten waardevolle instrumenten kunnen zijn bij bijvoorbeeld het selecteren van proefpersonen of het interpreteren van gedragsgegevens.

In de recente literatuur wordt wat betreft de daadwerkelijke agressie vaak het onderscheid gemaakt tussen fysieke en verbale agressie. Fysieke agressie brengt primair schade van lichamelijke aard teweeg, terwijl verbale agressie in de eerste plaats psychische schade veroorzaakt.

Fysieke agressie – Bij lichamelijke schade is het waarschijnlijk het gemakkelijkst vast te stellen of een handeling al dan niet als agressief beschouwd moet worden. Toch doen zich ook hier interpretatie-moeilijkheden voor. Zo zal een klap in het gezicht doorgaans pijn veroorzaken; doch bij welke sterkte verandert een schouderklopje in een onaangename klap op de schouder? In het dagelijks leven neemt men de opzet van de dader als criterium. Volgens onze definitie echter dienen we bij de dader vast te stellen of hij meent met zijn gedrag min of meer onmiddellijk schade bij de ander teweeg te brengen. Bij observatie van gedrag in natuurlijke situaties levert dit moeilijkheden op. Bij experimenteel onderzoek zal dit minder problemen geven. Immers, hier kan gebruik gemaakt worden van prikkels van zodanige aard, dat ze moeilijk anders dan als schadeveroorzakend beschouwd kunnen worden. Daarnaast is het gemakkelijk de proefpersoon na zijn gedrag te horen over de verwachtingen omtrent de doeltreffendheid van zijn handelingen.

Fysieke agressie is de meest duidelijke en ook meest effectieve vorm van agressie, in die zin dat er bij extreme aanwending de volledige vernietiging van de ander mee bereikt kan worden. In hoeverre allerlei gedrag dat aan de daadwerkelijke geweldpleging voorafgaat of het begeleidt als fysieke agressie beschouwd dient te worden, is een vraag. Het aannemen van een dreigende houding bijvoorbeeld. Volgens onze definitie is dit dreigen alleen agressie als de dader verwacht er schade mee toe te brengen. Schrik of sterke angst zou dan als schade opgevat kunnen worden. Dit voorbeeld laat meteen zien dat het onderscheid tussen fysieke en verbale agressie, wat betreft de gevolgen, minder duidelijk is dan op het eerste gezicht lijkt. De deuk in de eigenwaarde door een onverwachte 'klap' kan soms aanmerkelijk pijnlijker zijn dan de onaangename gewaarwording van een blauw oog.

Verbale agressie – De omschrijving verbale agressie slaat op uitingen in woord en geschrift, waarvan hij die ze doet het idee heeft er een ander schade mee te berokkenen. Bepaalde uitspraken kunnen iemands eigenwaarde schaden of zijn sociale status aantasten. Of dit ook werkelijk gebeurt en in welke mate, is grotendeels afhankelijk van de interpretatie door het slachtoffer of, in het geval van status, van de interpretatie door de groep waartoe hij behoort of graag zou willen behoren. Gezien deze interpretatieproblemen is het begrijpelijk dat het bij deze vorm doorgaans moeilijker is inzicht te krijgen in de verwachtingen van de dader. Evenals de dreigende gebaren lijkt deze verbale agressie vaak vooraf of gepaard te gaan aan het fysieke geweld.

2.5 Agressie-bevorderende variabelen

Enkele bladzijden hiervoor heb ik gesteld dat het m.i. zinniger is ervan uit te gaan dat de oorzaak van agressie per individu en per situatie kan verschillen. Zoals gezegd gaat het er mij niet om voor eens en altijd de uiteindelijke oorzaken van agressie vast te stellen. Doel is wat helderheid te verkrijgen omtrent variabelen die mogelijk agressiebevorderend kunnen werken. Volgens onze definitie van agressie impliceert dit gedrag steeds een dader, een slachtoffer en de concrete situatie waarin de dader zich bevindt. De eerste

stap tot het antwoord op de vraag naar het waarom van agressie is dan het formuleren van de volgende drie subvragen: a) welke variabelen betreffende de dader werken agressie in de hand? b) welke variabelen betreffende het slachtoffer doen dit? en tenslotte c) welke situationele variabelen bevorderen agressief gedrag? Op grond van de verschijnselen uit het eerste hoofdstuk kan gesteld worden dat de variabelen opdracht, geloof in instrumentele waarde en de opgelegde gelegenheid tot zulk gedrag, agressie in de hand werken.

Andere variabelen die in de literatuur worden genoemd en waarvan we kunnen aannemen dat ze een agressie-bevorderende werking hebben zijn, wat de dader betreft o.a.: frustratie, anonimiteit, geslacht en storingen in de hersensfunctie; wat het slachtoffer betreft o.a.: leeftijd, geslacht en gedrag; en wat de situatie betreft o.a.: tijdstip, aanmoediging en de aanwezigheid van wapens. In de hoofdstukken 3, 4 en 5 zal ik respectievelijk alcoholgebruik door de dader, statusverschil tussen dader en slachtoffer en voorafgaande gewelddadige televisiebeelden als agressie-bevorderende variabelen onderzoeken.

2.6 Het meten van agressie

In paragraaf 2.4 werd ingegaan op de beperkingen die onze definitie met zich meebrengt. Niet zonder reden. Wanneer we de literatuur over experimenteel agressieonderzoek doornemen, blijkt herhaaldelijk dat allerlei veronderstellingen omtrent gewelddadig gedrag bewezen worden geacht op grond van waargenomen gedragingen, die de elementen missen welke de onderzoeker zelf vooropstelt als hij een expliciete of impliciete omschrijving van het verschijnsel agressie geeft. De studie van Buss (1961) is in dit opzicht illustratief. Terwijl hij op blz. 3 agressie definieert als gedrag waarbij een ander organisme schadelijke prikkels worden toegediend, beschouwt hij op blz. 32 zowel de woordassociatietest van Gellerman als zijn eigen zinnentest als zeer geschikte instrumenten voor het meten van agressie. Als deze testformulieren waren bedoeld om er beledigende opmerkingen jegens de deskundige die ze analyseert op neer te schrijven, zouden ze als een instrument voor het meten van verbale agressie kunnen dienen.

Maar wie de testitems bekijkt, ziet dadelijk dat dat nu juist net niet de bedoeling is. Hoogstens kan men zeggen dat Buss met deze instrumenten een zekere geneigdheid tot agerssie tracht te meten. Een soortgelijke fout maken de onderzoekers die hun hypothesen omtrent waarneembaar tussenmenselijk gedrag met gegevens over de agressieve fantasie van hun proefpersonen willen bevestigen. Ook vragenlijsten waarin men wordt verzocht zijn mening over een ander te geven, zonder dat de beoordeelde betrokkene deze mening daarna onder ogen krijgt, kunnen dan niet als meetinstrumenten voor agressie gelden.

Voldoet het gedrag dat de onderzoeker observeert wel aan de omschrijving die hij heeft opgesteld, een omschrijving waarvan hij hoopt dat ze grotendeels samenvalt met hetgeen 'men in het algemeen' onder de term agressie verstaat, dan wordt hij gekonfronteerd met twee nieuwe aspecten die hem tot standpuntbepaling dwingen. Hoe uitgebreid moet de gedraging zijn en van welke sterkte moet het resultaat van deze gedraging zijn om als afzonderlijke eenheid van agressie bestempeld te kunnen worden?

De uitgebreidheid van de gedraging – Veel onderzoek gaat de mist in omdat men niet precies aangeeft wat de eenheid van onderzoek is. Onder agressie kan men een reeks van gedragingen verstaan, maar eveneens een enkele gedraging. Het begrip gedraging is niets anders dan een konstruktie die ons de mogelijkheid biedt gedragsdelen te klassificeren en te kwantificeren. Analoog aan het molekuulbegrip zou ik een agressieve gedraging willen omschrijven als de kleinst mogelijke gedragseenheid waarvan de dader meent dat er min of meer onmiddellijk schade bij de ander mee wordt teweeg gebracht. Voor de meeste agressieve gedragingen zijn spreektaaltermen voorradig. 'Klap, slag, stoot, stomp, steek, prik, duw, scheldwoord, sneer of hatelijkheid enz.', vallen binnen de grote groep van woorden die naar zeer kleine agressieve gedragseenheden kunnen verwijzen.

De sterkte van de gedraging – Over het begrip sterkte van agressie is veel verwarring mogelijk omdat men de sterkte zowel subjektief als objektief kan definiëren. Subjektief bijvoorbeeld door de

mate van schade die de dader denkt toe te brengen of die het slachtoffer meent te ontvangen.

Eenzelfde prikkel kan voor een gevoelig individu schadelijker zijn dan voor een ander individu. Wanneer de agressor dit weet en er in zijn gedrag doelbewust geen rekening mee houdt, kan men bezwaar maken tegen de stelling dat hij tegenover beiden even agressief optreedt. Maar ook wanneer we de subjectieve definitie verwerpen zijn we niet uit de moeilijkheden. Als we de sterkte van het agressieve gedrag objectief trachten te definiëren, dus op grond van bepaalde aspecten van de waarneembare gedraging zelf, rijzen er problemen. Immers, met het objectief minder schadelijk worden van de uit het gedrag resulterende prikkels gaat dit gedrag op een bepaald moment de eigenschap van agressief te zijn verliezen. Enkele bladzijden hiervoor noemde ik in de paragraaf over de voelbare agressie het voorbeeld van de klap op de schouder. Bij welke sterkte wordt deze agressief in plaats van vriendschappelijk? Dit is een van de moeilijkste kanten van het gehele onderzoek.

In deze studie zullen we dergelijke problemen zoveel mogelijk uit de weg gaan doordat, zoals reeds vermeld, verwezen wordt naar onderzoek waarin de daders van de schadelijkheid van de prikkels, die ze teweegbrachten overtuigd waren.

2.7 De experimentele methode

Om inzicht te krijgen in het verschijnsel agressie kan men van uiteenlopende onderzoeksmethoden gebruik maken. De meest voor de hand liggende methode is simpele observatie van agressief gedrag zoals men dat toevalligerwijs waarneemt. Ook kan men de schriftelijke of mondelinge weergave van hen die getuige dan wel partij waren bij agressieve incidenten, als materiaal van onderzoek beschouwen. In hoofdstuk 1 hebben we als zodanig enkele uitspraken van ex-militairen vermeld. Het verschijnsel kan ook en dat zagen we tevens in hoofdstuk 1, in een laboratoriumsituatie worden onderzocht. Deze laatste methode is zeker niet de meest eenvoudige; evenmin is het een voordelige methode. Uit de weliswaar summier beschrijvingen van de experimenten van Buss, Milgram en mijzelf kan men gevoeglijk opmaken, dat het opzetten van zo'n onderzoek veel tijd vergt, terwijl bij de uitvoering ervan

zeker enige assistenten en doorgaans een beduidend aantal proefpersonen betrokken zijn.

Omtrent het nut van de experimentele methode zijn de meningen van deskundigen en half-deskundigen verdeeld. Sommigen zijn ervan overtuigd dat experimenteel onderzoek ten enenmale ongeschikt is om inzicht te verwerven in de achtergronden van menselijk gedrag. Een belangrijk argument hiervoor is het idee dat door de strenge kontrolekondities de situatie zo onwerkelijk wordt, dat de verschijnselen waarom het nu juist gaat niet zullen optreden. Hoewel deze afwijzers van de experimentele methode toe zullen geven dat ook de intuïtieve interpretatie van gedrag onder 'natuurlijke' omstandigheden geen garantie biedt voor een allesverhelderend inzicht, geven ze toch aan deze laatste methode de voorkeur. Over de vraag in hoeverre uitkomsten van experimenteel onderzoek als waardevol beschouwd mogen worden bestaat veel literatuur (zie bijv. Lindzey & Aronson, 1968).

Op dit moment wil ik alleen stellen dat ik de voordelen van experimenteel onderzoek zwaarder vind wegen dan de mogelijke nadelen die er aan kleven. Voor deskundigen op het gebied van experimenteel gedragsonderzoek zijn deze voordelen evident. In het kader van dit geschrift is het wellicht nuttig aan de hand van één van de agressiestudies van Berkowitz de belangrijkste voordelen tegenover de eventuele nadelen af te wegen. De hypothese die Berkowitz in het betreffende onderzoek wenste te toetsen, was de veronderstelling dat de zichtbare aanwezigheid van wapens het tot stand komen van fysieke agressie bevordert (Berkowitz & LePage, 1967). Aan zijn onderzoek deden 100 studenten van de universiteit van Wisconsin mee. Hun gedrag werd onder vier verschillende kondities geobserveerd. Het experiment werd bij deze proefpersonen geïntroduceerd als een onderzoek naar fysiologische reacties. Elke proefpersoon moest een taak vervullen die, zo werd gezegd, door een ander werd beoordeeld. Deze beoordeling werd meegedeeld via pijnlijke elektrische schokjes. Naarmate de beoordeling slechter uitviel ontving de proefpersoon meer schokjes. Hierna werd de proefpersoon naar een andere kamer gebracht en was het zijn beurt om de taak van de persoon, die hem de schokjes had toegediend, te beoordelen. Het experiment was zo ingericht

dat de helft van de proefpersonen, ongeacht de kwaliteit van hun werk, één elektrische schok kreeg toegediend, de andere helft zeven schokken. Deze kondities, één of zeven schokken, zijn een logisch uitvloeisel van de frustratie-agressie theorie waarvan Berkowitz een aanhanger is: de vijftig proefpersonen die zeven schokken ontvingen, zijn de gefrustreerden.

De taak die de proefpersonen zelf moesten beoordelen was voor allen dezelfde. In de fase van het experiment waarin de proefpersonen zelf schokken konden uitdelen, deed een deel dit in een kamer waarin zichtbaar een aantal wapens, zoals revolvers, geweren en messen aanwezig waren; de overige proefpersonen deden dit in een kamer die verder leeg was. Een van de resultaten van dit onderzoek was, dat men in aanwezigheid van wapens opmerkelijk veel meer schokken uitdeelde dan wanneer er geen wapens aanwezig waren. M.a.w. de aanwezigheid van wapens bleek een agressie-bevorderende variabele en wel zo, dat de aanwezigheid van wapens bij gelijke aanleiding een grotere hoeveelheid agressie teweegbracht.

Wie het originele onderzoeksverslag doorleest, komt al gauw onder de indruk van zowel creativiteit van de onderzoeker als het vele werk dat verricht diende te worden om het experiment tot een goed einde te brengen. Toch kan men moeilijk ontkennen dat de experimentele situatie maar zeer weinig overeenkomst vertoont met de omstandigheden waaronder agressie zich gewoonlijk voordoet. De proefpersoon kende zijn slachtoffer niet, terwijl het toedienen van een elektrische prikkel een weinig alledaagse operationalisatie van agressie is. Er is nog een ander aspect dat als een ernstig nadeel gezien kan worden: de proefpersonen werden danig voor de gek gehouden. Ten eerste was het in het geheel geen fysiologisch onderzoek, ten tweede had de bejegening die ze ontvingen niets met hun werkelijke prestaties te maken en tenslotte was het slachtoffer een volkomen verzonnen figuur. Dit voor de gek houden brengt ons bij een belangrijk probleem: in hoeverre is deze misleiding ethisch toelaatbaar? Op deze vraag zal ik in paragraaf 2.8 wat dieper ingaan. Gezien de bovenstaande nadelen is het terecht de volgende vraag op te werpen. Had deze zelfde hypothese niet op een andere, minder aanvechtbare wijze getoetst kunnen

worden? Bijvoorbeeld door te kijken of de meeste 'levensechte' agressie steeds plaatsvindt in situaties waar wapens aanwezig zijn. Of door na te gaan of er na verscherping van de wetgeving omtrent wapenbezit ook sprake is van een relatieve afname van agressie. Deze benaderingen lijken minder ingewikkeld en de eventuele resultaten beter interpreteerbaar. Maar ook zij hebben nadelen en volgens mij juist belangrijkere dan die van de experimentele benadering.

Agressief gedrag lijkt, zoals ik op voorgaande pagina's stelde, eerder veroorzaakt en beïnvloed door meerdere dan door één variabele. Een kenmerk van 'levensechte' situaties is dat ze niet verschillen in één maar in tal van omstandigheden. Het grote voordeel van de experimentele methode is juist dat al die omstandigheden, naast de te onderzoeken variabele, zoveel mogelijk gelijk kunnen worden gehouden. Gesteld dat na het verbod op stiletto-bezit het aantal aan de politie bekende gevallen van agressie inderdaad minder is geworden, dan is het allerminst zeker dat dit verschijnsel door deze verbodsvariabele wordt verklaard. Zelfs als we aannemen dat het verbod op stiletto-bezit resulteert in een schaarser worden van dit instrument en er daarnaast geen aanwijzingen zijn dat de kriminaliteitsgevoeligheid van de politie is afgenomen, dan nog is het uitermate plausibel aan te nemen dat het verbod en het voorkomen van agressie niets met elkaar te maken hebben. Immers, het verbod op stiletto-bezit kan afgekondigd zijn in een tijd van toenemende hoogkonjunctuur met afnemende werkloosheid, hetgeen tot minder verveling en frustratie leidt, waardoor de agressieve processen die hiervan volgens de door Berkowitz aangehangen frustratie-agressie theorie het gevolg zijn, zeldzamer worden. Naast het bezwaar dat bij niet-experimenteel onderzoek bijna geen controle op deze 'derde' factoren mogelijk is, is er ook het nadeel dat bij een wel aannemelijk verband weinig of niets over de richting ervan gezegd kan worden. M.a.w. welke omstandigheden mag ik als agressie-bevorderende variabelen beschouwen en welke niet. Als we hebben vastgesteld dat agressie meer voorkomt in gebieden waar de inwoners meer met wapens worden gekonfronteerd, hoeft dit geenszins in te houden dat deze omstandigheden de agressie in de hand werkt. Men kan toch met

evenveel recht redeneren dat in gebieden waar men, om wat voor reden dan ook, eerder tot geweldpleging overgaat, de vraag naar wapens en daardoor ook het aanbod ervan groter is. Het voordeel bij de experimentele opzet is dat de richting van het verband wel onderzocht kan worden. De volgorde van de 'onafhankelijke' en 'afhankelijke' variabelen ligt ondubbelzinnig vast. In het experiment van Berkowitz kan de aanwezigheid van wapens ten enenmale niet verklaard worden uit een behoefte tot agressie bij de proefpersonen. Gesteld dat er inderdaad een min of meer duurzame behoefte tot agressie zou bestaan, zoals de klassieke drifttheorie veronderstelt, waarbij de drift-beheersende krachten in sterkte per individu kunnen verschillen, dan is het experiment welhaast de enige methode om het verschijnsel in relatie tot andere, niet-persoonlijke, agressie-bevorderende variabelen te bestuderen.

Bij een laboratorium-experiment kunnen de proefpersonen willekeurig over de diverse kondities verdeeld worden. De proefpersonen zijn principieel verwisselbaar en dat is een voordeel dat geen enkele andere methode van onderzoek kent. Als het erom gaat inzicht te krijgen in de variabelen die invloed hebben op het tot stand komen van en de mate van agressief gedrag, is de experimentele onderzoeksmethode mijns inziens de meest aantrekkelijke. Het nadeel dat dan geen 'echt' gedrag wordt onderzocht kan sterk verminderd worden. In de eerste plaats door zoveel mogelijk 'levensechte' situaties te creëren en in de tweede plaats door een operationalisatie van het begrip agressie te kiezen waarop weinig kritiek mogelijk is.

2.8 Het ethische probleem *

In het vorige hoofdstuk werd de misleiding van proefpersonen, hetgeen bij veel experimenten niet alleen gewenst maar ook een voorwaarde is, als een mogelijk belangrijk nadeel gezien van de experimentele methode van onderzoek. De vraag naar de toelaatbaarheid van deze misleiding is waarschijnlijk een verbijzondering van een veel algemenere vraag. Is het experimenteren met mense-

* Met dank aan de heren Mr. F. van Ingen Schenau en W. v. d. Voort voor hun waardevolle suggesties.

lijke individuen op zichzelf al niet een ethisch verwerpelijke zaak? Deze vraag is af en toe aanleiding tot heftige en emotionele discussies. Vooral medisch experimenteel onderzoek staat soms aan heftige kritiek bloot. Naast een steeds verdere specialisatie kwam er na de Tweede Wereldoorlog een sterker accent op het verschil in uitgangspunt bij deze wetenschap. Duidelijker dan voorheen begon zich het type van de 'zuivere' onderzoeker af te tekenen, de man wiens belangstelling primair uitging naar uitbreiding van de medische kennis en veel minder naar direkt kuratief contact met een individuele patiënt. In het begin van de jaren vijftig manifesteerden zich de eerste tekenen die erop wezen dat deze ontwikkeling zich niet zonder problemen voltrok. In artikelen in *Lancet* (Ogilvie, 1952) en *Science* (Guttentag, 1953) werd de vraag gesteld in hoeverre bepaalde onderzoeksprocedures nog te verenigen waren met het beroepsbeeld van de helpende arts. In 1963 verscheen er een boek van H. K. Beecher 'Clinical investigation-medical, ethical and moral aspects', waarin uitvoerig werd ingegaan op de voorwaarden waaraan verantwoord medisch onderzoek diende te voldoen. Veel opschudding veroorzaakte daarna het boek van M. H. Pappworth 'Human Guinea Pigs' (1967). De voorbeelden die de schrijver hierin geeft van verricht en zijns inziens ontoelaatbaar medisch onderzoek op patiënten en 'vrijwilligers' zijn dan ook weinig opwekkend.

Na de beschrijving van de diverse experimenten tracht hij een aantal ethische principes te formuleren die aan elk onderzoek met menselijke proefindividuen ten grondslag zouden moeten liggen. Sociaal-psychologen hebben het bij experimenteel onderzoek zonder twijfel gemakkelijker dan medici. Experimentele variabelen bij medisch onderzoek zijn doorgaans factoren die rechtstreeks met de gezondheid in verband staan. Dat brengt allerlei emoties met zich mee, emoties die nauwelijks optreden wanneer het gaat om een eenvoudig gedragsonderzoekje bij gezonde proefpersonen, die geheel vrijwillig naar een psychologisch laboratorium komen. Aan de andere kant ligt het voor de gedragsonderzoekers toch ook weer moeilijker. Medici kunnen zich bij het opzetten van hun onderzoek richten naar de normen die bij de processen van Neurenberg werden aangehouden en op de voorschriften die, als deklaratie van

Helsinki, in 1964 door de World Medical Association werden vastgesteld. Voor psychologen bestaat er de kode uit 1953 van de American Psychological Association.

Het nadeel van deze laatste is echter dat hoofdzakelijk wordt uitgegaan van de psycholoog-helper, terwijl de inhoud af en toe zo vaag is dat de gedragsonderzoeker met allerlei interpretatieproblemen blijft zitten wanneer hij tot experimenteel onderzoek wil overgaan. Met deze feiten als uitgangspunt en daarnaast het gevoel dat een of andere konkrete leidraad wenselijk zou zijn, heb ik getracht in elk geval voor mezelf bepaalde regels in acht te nemen bij het verrichten van experimenten met menselijke proef-individueen. De oplossing die ik heb gekozen is aan de ene kant vrij banaal doch heeft aan de andere kant het voordeel dat ze geen nieuwe beroeps-kode impliceert voor een bepaalde groep van wetenschappers. De Nederlandse samenleving beschikt over een gedetailleerde reeks van algemeen geldende en afdwingbare rechtsregels, vastgelegd in het Wetboek van Strafrecht. Een boek dat een groot aantal artikelen bevat omtrent de normen die bij interpersoonlijk gedrag niet overtreden mogen worden. Dat deze normen ook ten grondslag dienen te liggen aan het gedrag tussen proefleider en proefpersonen en tussen de proefpersonen onderling is voor mij een uitgemaakte zaak; immers, waarom zou een onderzoeker boven of naast de wet staan. Dat enkele van de artikelen tezamen mijns inziens een hanteerbare kode voor de experimentele onderzoeker inhouden, is een plezierige bijkomstigheid. In verband met experimenteel onderzoek op menselijke individuen lijken de volgende artikelen hechte ankerpunten.

Op grond van de 'mishandelingsartikelen' 300 t/m 303 en de artikelen 307 en 308 dient de onderzoeker alles te vermijden wat het lichamenlijk welzijn van zijn proefpersonen zou kunnen aantasten. Artikel 282 verbiedt het iemand wederrechtelijk van zijn vrijheid te beroven of beroofd te houden. Artikel 283 stelt strafbaar de persoon aan wiens schuld de vrijheidsberoving te wijten is. Artikel 284 verbiedt het iemand door geweld, bedreiging met geweld of door enige andere feitelijkheid, wederrechtelijk te dwingen iets te doen, niet te doen of te dulden. Tenslotte is er artikel 47 dat het deelnemen aan delikten strafbaar stelt. Vooral het tweede

lid hiervan lijkt van toepassing op de experimentele situatie; 'als dader van een strafbaar feit worden gestraft, zij die door giften, beloften, misbruik van gezag, geweld, bedreiging of misleiding of door het verschaffen van gelegenheid, middelen of inlichtingen het feit opzettelijk uitlokken'.

Behalve 284 spreken genoemde artikelen voor zichzelf. De onderzoeker dient alles na te laten wat zou kunnen leiden tot pijn, ziekte, letsel of dood bij de personen die hij onder zijn hoede heeft. Daarnaast moeten de proefpersonen voortdurend in de gelegenheid verkeren zich uit het experiment terug te trekken. De deelname moet op ieder moment vrijwillig zijn. De mogelijkheid dat een proefpersoon niet onmiddellijk een kamer, een gebouw of een terrein kan verlaten wanneer hij dat wenst, moet in Nederland ontoelaatbaar worden geacht. Bepaalde vormen van onderzoek naar paniekreacties, waarbij de proefpersonen in de waan gebracht werden dat ze in een brandend gebouw zaten waarvan de uitgang versperd was, zijn dan ook niet te rechtvaardigen, al lijken de uitkomsten nog zo waardevol.

Artikel 284 stelt een veel moeilijker probleem aan de orde. Men mag iemand niet dwingen iets te doen, niet te doen of te dulden, niet met geweld, met bedreiging of met een andere feitelijkheid. Wat men onder geweld en bedreiging moet verstaan is wel duidelijk; wat is daarentegen een andere feitelijkheid? Bij een experiment zou men in dit verband kunnen denken aan het gezag dat de proefleider aanwendt en dat hem wordt toegekend op grond van zijn beroep of deskundigheid. Vaak houdt de onderzoeker te weinig rekening met het feit dat er voor de proefpersonen zeer wel een psychologische dwang aanwezig kan zijn om met bepaalde zaken in te stemmen waar hij in wezen tegen is. Het gehoorzaamheids-onderzoek van Milgram dat in hoofdstuk 1 werd beschreven en juist vanwege deze dwang heftig is aangevallen (Baumrind, 1964), is hiervan een treffend voorbeeld. Echter nog afgezien van het feit dat zo'n dwang moeilijk is vast te stellen en wellicht nooit geheel is te voorkomen, de Wetgever bedoelt met deze andere feitelijkheid kennelijk hardere middelen dan gezag door status. Noyon & Langemeijer (1949) konkluderen op grond van de toenmalige be- raadslagingen in de Tweede Kamer over de betekenis van deze

feitelijkheden dat hier bedoeld wordt op middelen 'van zulken aard dat zij, naar de gegeven omstandigheden beschouwd, iemand kunnen dwingen hem zijns ondanks te brengen tot hetgeen van hem wordt verlangd'. M.a.w., het gaat hier niet om misbruik van gezag, maar veeleer om zaken zoals het rekruteren van proefpersonen onder ernstig zieken of langgestraften.

Een aspekt, dat op grond van de strafwet moeilijk aan te grijpen lijkt en dat vooral in sociaal-psychologisch onderzoek vaak een rol speelt, is bedrog. Bijvoorbeeld het bedriegen zoals Berkowitz dat deed door zijn proefpersonen te suggereren dat hun taak beoordeeld werd en dat ze de beoordelaar pijnlijke prikkels konden toebrengen. Het Wetboek van Strafrecht kent een artikel 326, waarin strafbaar wordt gesteld hij die iemand beweegt tot afgifte van enig goed, hetzij door het aannemen van een valse naam of een valse hoedanigheid, hetzij door listige kunstgrepen, hetzij door een samenweefsel van verdichtsels, als de opzet daarbij is er zelf beter van te worden of er een ander door te bevoordelen. Nu lijkt dit artikel fraai toepasbaar op de manipulerende proefleider, echter onder de term 'enig goed' kan alleen na veel juridisch wringen het geobserveerde gedrag van de proefpersonen verstaan worden. De Wetgever zal deze bedoeling in ieder geval niet gehad hebben. Wanneer we het artikel nu even los van zijn juridische mogelijkheden bekijken, impliceert het toch een aanwijzing om dit proefleiderbedrog, wel of niet vervolgbaar, in een aanvaardbare vorm te gieten. Een manier om dit te bereiken lijkt me de geobserveerde gedragingen, c.q. door de proefpersonen ingevulde vragenlijsten, formeel los te koppelen van de experimentele situatie en wel zo, dat de afgifte van deze data pas plaatsvindt na de opheffing van het bedrog. De procedure voor de onderzoeker is dan de volgende: hij suggereert en laat de proefpersonen de experimentele taak verrichten; hierna vertelt hij de ware opzet van het experiment en pas daarna vraagt hij de proefpersonen of hij het verkregen materiaal voor verdere bewerking mag gebruiken.

Op grond van bovenstaande artikelen kunnen een drietal uitgangspunten geformuleerd worden die als leidraad bij experimenteel onderzoek met menselijke proefindividuen gehanteerd kunnen worden. Een leidraad, die niet vrijblijvend is: tenminste de eerste

twee punten zijn rechtstreeks afgeleid uit wettelijke omschrijvingen van interpersoonlijk gedrag dat in Nederland strafbaar is gesteld.

1 – Het experiment mag nimmer lijden tot pijn, letsel, ziekte of dood bij een proefpersoon.

2 – Deelname is op ieder moment geheel vrijwillig en dit is de proefpersoon bekend. M.a.w. de proefpersoon moet zich voortdurend in de gelegenheid bevinden zijn medewerking terstond te beëindigen.

3 – Indien bij het verkrijgen van de onderzoekgegevens gebruik is gemaakt van bedrog, is beschikking over deze gegevens niet eerder toegestaan dan na toestemming van de naderhand naar waarheid ingelichte proefpersoon.

Deze normen heb ik zoveel mogelijk gehanteerd bij de experimenten die in de volgende hoofdstukken worden beschreven. Bij de meeste onderzoeksonderwerpen zullen de eerste twee uitgangspunten weinig moeilijkheden met zich mee brengen. Wat betreft het derde uitgangspunt is dit lastiger. Voldoen aan deze voorwaarde vergt doorgaans een uitgebreide nabespreking met de proefpersonen. Precies gaan uitleggen wat nu eigenlijk de opzet van het experiment was en op welke manier de proefpersonen 'gebruikt' zijn, lijkt dan een nodeloze tijdverspilling, temeer daar de meeste proefpersonen het allang prachtig hebben gevonden aan een wetenschappelijk onderzoek te hebben meegewerkt.

Afgezien van het feit dat 'prachtig vinden' geen criterium mag zijn voor de toelaatbaarheid van een bepaalde bejegening, lijkt mij bovengeschetste procedure essentieel voor ieder verantwoord experiment. Dat deze drie uitgangspunten slechts voorwaarden zijn voor de juiste onderliggende verhoudingen in het laboratorium is vanzelfsprekend. Alleen al met het oog op een ruime markt van potentiële proefpersonen is het gewenst de regels van beleefdheid en goede smaak hoog te houden; de toelaatbaarheid van een experiment bepalen deze laatste factoren echter niet.

2.9 Samenvatting

In de tweede paragraaf van dit hoofdstuk heb ik in het kort de drie meest bekende theorieën over de oorzaak van menselijke agressie behandeld. Het driftmodel, de frustratie-agressie hypo-

these en de sociale leertheorie zijn monothematische opvattingen; agressie vindt zijn oorzaak steeds in een en dezelfde variabele. Daartegenover heb ik als werkuitgangspunt een soort meer-oorzaken model geïntroduceerd; de oorzaak van agressie kan per individu en per situatie verschillen.

Factoren waarvan we aannemen dat ze agressie opwekken of in de hand werken hebben we in dat verband agressie-bevorderende variabelen genoemd.

Vervolgens is gesteld dat de term agressie te ruim is om hem zonder expliciete definitie bij experimenteel onderzoek te gebruiken. Zowel aan de definitie die Dollard en zijn medewerkers gebruikten, als aan de definitie die Buss hanteerde, kleefden nadelen. Hoewel ook onze eigen definitie tekortkomingen vertoont, biedt hij meer mogelijkheden tot operationalisatie en sluit hij beter aan bij de alledaagse betekenis van de term.

In de literatuur worden meestal twee vormen van agressie onderscheiden: de fysieke en de verbale.

Bij het meten van gewelddadig gedrag stuiten we allereerst op de vraag hoe uitgebreid een gedraging moet zijn om als eenheid van agressie te fungeren. Daarnaast kan men filosoferen over het probleem wiens mening bepalend is voor beoordeling van de sterkte van de getoonde agressie. Is dat de mening van de dader, van het slachtoffer of van een derde?

Uit de paragraaf over de experimentele methode blijkt, dat ik de voordelen van enerzijds de controle op de te onderzoeken variabelen en anderzijds het inzicht in oorzaak en gevolg, belangrijker acht dan de nadelen van een 'onnatuurlijke' situatie.

Tenslotte wordt in dit hoofdstuk het ethische probleem aan de orde gesteld: hoever mag een onderzoeker met zijn proefpersonen gaan? Geïnspireerd op enkele artikelen uit de bestaande strafwet heb ik getracht normen te vinden waaraan een experimenteel gedragsonderzoeker zich zou kunnen houden. In ieder geval zijn het wel de normen die bij mijn eigen onderzoek steeds golden. Onderzoek overigens waarvan de resultaten lang niet altijd de gestelde hypothesen bevestigden. In één experiment waren de uitkomsten zelfs precies tegengesteld aan hetgeen op grond van de theoretische overwegingen werd verwacht (Lange & Fris, 1968).

In de navolgende hoofdstukken zullen drie experimenten uitgebreid worden behandeld. In het eerste is alcoholgebruik de onafhankelijke variabele. In het tweede gaat het om intragroeps-agressie, waarbij zowel de status van de dader als die van het slachtoffer omtrent hun invloed op de mate van fysieke agressie worden onderzocht. In het derde onderzoek tenslotte, wordt naast de invloed van deze statusvariabele tevens de invloed van een gewelddadig t.v.-programma op jeugdige kijkers nagegaan.

3

Alkoholgebruik en gelegenheidsagressie*

3.1 Inleiding

Omtrent de invloed van alkoholgebruik op het gedrag van de mens is veel geschreven en tamelijk wat onderzoek verricht (Stichting voor alkoholstudies, 1970). Het aantal experimentele onderzoeken is echter gering. Een recent experimenteel onderzoek is dat van Buikhuisen (1968), die proefpersonen in een laboratorium gedestilleerd te drinken gaf en ze daarna onderzocht op rijvaardigheid. Wat betreft de relatie tussen alkoholgebruik en agressie is er in de bestaande literatuur geen experimenteel gedragsonderzoek te vinden dat op deze vraag een antwoord zoekt. Er zijn wel survey-resultaten. Zo vonden Wolfgang e.a. (1967) dat er bij 64% van de gevallen van doodslag die ze onderzochten, sprake was van alkoholintoxicatie bij de dader of bij het slachtoffer of bij beiden. Ook Gillin (1946) en Toro Calder (1950) vonden duidelijke verbanden tussen alkoholintoxicatie en crimineel gewelddadig gedrag. Een veelgehoorde opvatting over het direkte effect van alkoholgebruik is, dat het beheersende functies ten aanzien van innerlijke neigingen verzwakt. In hoofdstuk 2 koos ik echter voor het meer-oorzakenmodel en niet voor de monothematische drifttheorie die deze innerlijke neigingen vooronderstelt. Indien agressie vooral dan optreedt wanneer de dader in winst gelooft, m.a.w. wanneer hij de voordelen van zijn gedrag duidelijk groter acht dan de even-

* Medewerkers bij dit onderzoek waren: mej. A. v. d. Handel en de heren Dr. B. Bink, B. Burgers, P. v. d. Donk, D. Huppe, H. v. d. Linden, H. Masselink en L. Peters.

tuele nadelen, gaat het in de eerste plaats om het verband tussen alcoholgebruik en winstverwachting. Dit verband zou men kunnen afleiden uit de resultaten van een onderzoek door Teger e.a. naar risikogedrag (Teger e.a., 1969).

Het belangrijkste resultaat van hun experiment was dat zij aantoonde dat mensen onder invloed van alcohol bereid waren meer risico's te nemen. Eventuele nadelen bij het kiezen van bepaalde gedragsalternatieven werden na gebruik van alcohol minder zwaar gewogen. Op grond van deze uitkomsten lijkt het gerechtvaardigd te veronderstellen dat alcoholgebruik de kans op agressie doet toenemen, dan wel de mate van agressie bij eenzelfde aanleiding versterkt, immers onder invloed van alcohol worden de eventuele nadelen van zulk gedrag kleiner geacht.

3.2 De hypothesen

Bovenstaande theoretische opmerkingen verwijzen naar een veronderstelling die ook los van wetenschappelijke overdenking veel opgeld doet, namelijk dat alcohol de kans op agressieve incidenten vergroot. M.a.w. iemand zal in eenzelfde situatie ná gebruik van alcohol agressiever reageren dan vóór het gebruik van alcohol. Om deze veronderstelling te toetsen dient men eenzelfde groep proefpersonen tweemaal te onderzoeken. Er bestaan echter ook aanwijzingen dat agressieve reacties bij herhaalde metingen sterker worden, onafhankelijk van de activiteit in de tussenperiode (Fris & Ekkers, 1969). Deze overwegingen leidden tot de volgende drie hoofdhypothesen:

- 1 mensen die alcohol hebben gebruikt, zullen in eenzelfde situatie meer agressie vertonen dan mensen die geen alcohol hebben gebruikt;
- 2 mensen die binnen hetzelfde experiment reeds eerder op agressief gedrag zijn onderzocht zullen in eenzelfde situatie meer agressie vertonen dan diegenen die zo'n meting nog niet eerder hebben ondergaan;
- 3 mensen die vóór en ná alcoholgebruik een agressiemeting ondergaan zullen bij de laatste meting hoger scoren dan bij de eerste meting.

Buikhuisen e.a. (1968) toonden onder meer aan dat het waar-

nemingsvermogen na alcoholgebruik aanmerkelijk verminderd was. Ettema en Burer (1969) vonden een significante korrelatie tussen alcoholpromillage in het bloed en het gemiddeld aantal fouten bij een beoordelingstaak (de Bourdon-Wiersma-test). In verband met de aanleiding tot agressie in ons experiment is het mogelijk aan de hand van het onderzoeksmateriaal een uitspraak te doen omtrent de volgende hypothese:

4 iemand die vóór en ná alcoholgebruik eenzelfde reeks objectieve vergelijkingen moet beoordelen zal bij deze zelfde taak ná alcoholgebruik meer fouten maken.

3.3 De procedure

Als operationalisatie van fysieke agressie werd gekozen het toedienen van elektrische schokken aan een ander. Proefpersonen waren 32 mannelijke studenten, aan wie was meegedeeld, dat ze deelnamen aan een onderzoek omtrent de invloed van alcohol op het waarnemingsvermogen (zie bijlage I).

Steeds werden vier proefpersonen tegelijk onderzocht. De proefpersonen werden in de waan gebracht dat ze een waarnemingstaak van een ander moesten beoordelen. Voor de zestien proefpersonen, die vóór en ná alcoholgebruik op agressief gedrag werden onderzocht, was de procedure als volgt.

In een wachtkamer werd met behulp van een op een band opgenomen tekst (zie bijlage II) de proefopstelling uitgelegd. Hierna, circa 20 minuten na aankomst, werd de groep naar de proefruimte gebracht, waar de opstelling werd getoond. Iedere proefpersoon had op zijn tafeltje een paneeltje met zes knoppen. Deze knoppen waren verbonden met een polygraaf. Vanaf deze polygraaf liepen twee draden naar het 'slachtoffer', die in een aangrenzend vertrekje zat. De proefpersonen zaten in rechte lijn naast elkaar, doch konden elkaar niet zien. Op ongeveer vier meter voor hen was een bord opgesteld, waarop een aantal van letters voorziene horizontale lijnstukken waren aangebracht. Vlak voor en boven het hoofd van het 'slachtoffer' was eenzelfde lijnenbord geplaatst. De proefleider noemde steeds twee lijnen op, waarna het 'slachtoffer' telkens aan moest geven welke van de twee hij het langst vond. Was dat de bovenste, dan liet hij een lampje boven aan het lijnenbord

voor de proefpersonen branden. Vond hij de onderste het langst, dan liet hij een lampje onderaan op dat bord branden.

Was de proefpersoon het eens met de beslissing van het 'slachtoffer', dan drukte hij knop 1 in. Bij het 'slachtoffer' ging dan een groen lampje branden. Twijfelde de proefpersoon ten aanzien van de beslissing dan kon hij knopje 2 indrukken. Dat korrespondeerde met een wit lampje. Was de proefpersoon het oneens met de beslissing van het 'slachtoffer' dan had hij de keuze uit de knoppen 3, 4, 5 en 6. Knop 3 korrespondeerde met een rood lampje, de knoppen 4, 5 en 6 bezorgden het slachtoffer resp. een lichte, een matige en een tamelijk zware elektrische schok.

Aan iedere groep werd, voordat men aan de experimentele taak begon, het aangrenzend vertrekje getoond, met daarin het hun onbekende slachtoffer. De proefpersonen zagen de lampjes, de kop-telefoon via welke het 'slachtoffer' de opgaven van de proefleider hoorde en de knoppen waarmee het 'slachtoffer' zijn beslissing kon aangeven. Tenslotte kregen de proefpersonen ook de schokken 4 en 5 te voelen, zij het niet afzonderlijk maar met vier man tegelijk. Na een proefserie van vijf beoordelingen werd gestart met de eigenlijke serie van zestien beoordelingen. Tijdens deze experimentele taak was er geen werkelijk slachtoffer en bediende de proefleider volgens een vastgelegd patroon de lichtjes op het lijnenbord. Alle proefpersonen kregen dezelfde 'beslissingen' te beoordelen. De polygraaf noteerde welke proefpersoon welke knop indrukte en hoe lang.

Na deze zestien beoordelingen werden de proefpersonen meegenomen naar een 'gelagkamer', waar ze binnen 20 minuten drie flinke glaasjes jonge jenever (elk 40 cc precies) te drinken kregen. Hierna bleven de proefpersonen nog 10 minuten in deze ruimte om de alcohol in het bloed te laten opnemen. Daarna volgde een herhaling van de eerste meting. De afloop van deze tweede taak gingen men naar de kantine, waar met behulp van koffie, broodjes en een slaatje een ontzuuchteringsfase werd begonnen. Hier werd tevens een vragenlijst ingevuld (zie bijlage III). Aan het slot werd de ware opzet van het experiment uiteengezet. De tweede groep van zestien proefpersonen, de groep dus waarvan de agressie alleen na gebruik van alcohol werd gemeten, ontving eenzelfde behan-

deling, alleen met dit verschil dat zij meteen na aankomst naar de gelagkamer werden gebracht.

3.4 De resultaten

Zoals vermeld waren er 32 proefpersonen verdeeld over twee kondities: 16 proefpersonen werden voor en na alcoholgebruik gemeten, de overigen alleen na gebruik van alcohol.

Tabel 4, de gemiddelde totale hoeveelheid agressie per proefpersoon per meetmoment (t_1 en t_2). Het indrukken van de knoppen 4, 5 en 6 wordt resp. als 1, 2 en 3 geskoord

n	t_1	t_2
16	3.25	4.88
16		7.00

Ten aanzien van onze drie hoofdhypothesen betekent dit resultaat het volgende:

Hypothese 1: de veronderstelling dat mensen die alcohol gebruikt hebben meer agressie vertonen dan mensen die geen alcohol gebruikt hebben, wordt door de resultaten van ons onderzoek bevestigd (Wilcoxon, eenzijdig, $T = 2.25$, $n = 32$, $p = 0.005$).

Hypothese 2: de veronderstelling omtrent de toename van agressie bij herhaalde meting kan niet worden bevestigd. Integendeel, we vinden eerder een omgekeerd effect, echter net niet significant op een 0.05 niveau (Wilcoxon, tweezijdig, $T = 1.493$, $n = 32$, $p = 0.07$).

Hypothese 3: de veronderstelling dat eenzelfde persoon zich na het gebruik van alcohol agressiever gedraagt dan ervoor, wordt door de resultaten net niet bevestigd op een 0.05 niveau (Rangtekentoets, eenzijdig, $V = 33$, $n = 10$, $V_{0.05} = 35$).

De veronderstelling dat men ná gebruik van alcohol meer beoordelingsfouten maakt dan ervoor, hypothese 4, werd getoetst door per proefpersoon het aantal objektief foute reacties bij de agressiemeting op t_1 , dus zonder alcoholgebruik, te vergelijken met het aantal objektief foute reacties bij de agressiemeting op t_2 , dus ná gebruik van alcohol.

Tabel 5, gemiddeld aantal foute reacties per proefpersoon bij eenzelfde taak, vóór en ná gebruik van alcohol

n	t ₁	t ₂
16	3.31	3.81
16		3.94

Hypothese 4, die stelde dat mensen ná gebruik van alcohol meer fouten maken bij een beoordelingstaak dan ervoor, werd door de resultaten niet bevestigd (Rangtekentoets, eenzijdig, $V = 33$, $n = 13$, $V_{0.05} = 49$). Ondanks dit niet-signifikante verschil in foutieve beoordelingen dringt zich toch de vraag op of het verschil in agressie na gebruik van alcohol niet een direkt gevolg is van het iets slechter beoordelen door de proefpersonen. Om deze vraag te beantwoorden werd voor elke proefpersoon opnieuw een agressiescore berekend, doch nu alleen met betrekking tot de gepleegde agressie na een objectief onjuiste beslissing van het 'slachtoffer'.

Tabel 6, gemiddelde agressie per proefpersoon na objectief foute beslissingen van het 'slachtoffer'

n	t ₁	t ₂
16	3.06	4.13
16		5.94

Bij inspectie van de individuele scores blijkt de agressie van de proefpersonen die zowel op t₁ als op t₂ zijn onderzocht niet significant te verschillen op een 0.05 niveau.

De verschillen tussen de agressiescores van deze groep en die van de groep die uitsluitend na gebruik van alcohol werd onderzocht blijven echter zeer opmerkelijk (Wilcoxon, eenzijdig, $S = 202.5$, $n = 32$, $p = 0.01$).

Dit laatste resultaat houdt in dat in ons onderzoek de grotere hoeveelheid agressie van personen die wel alcohol gebruikt hebben, niet verklaard kan worden uit een, door de alcohol veroorzaakt, gebrekkiger beoordelingsvermogen.

3.5 Exploratie

Naast het toetsen van de vier gestelde hypothesen biedt het materiaal mogelijkheden nog andere zaken te onderzoeken. Een vraag die zonder veel moeite te beantwoorden is, is die naar de samenhang tussen de getoonde agressie per proefpersoon vóór en ná gebruik van alcohol. Daartoe werd de Spearman Rangkorrelatie-coëfficiënt berekend over de scores van de groep die tweemaal is onderzocht. Deze bedroeg $\rho = 0.60$ ($p < 0.05$). Hoewel het gemiddelde niveau van de getoonde agressie dus na het gebruik van alcohol hoger is geworden, treden er geen opmerkelijke veranderingen op in de verschillen tussen de agressiescores van de proefpersonen onderling.

Alle proefpersonen vulden tijdens de 'ontnuchteringsfase' een vragenlijst in (zie bijlage III). Via de antwoorden op deze lijst hoopten we enige veronderstellingen te kunnen toetsen, die tijdens het uitwerken van de experimentele opzet bij ons waren opgekomen. Allereerst leek het interessant na te gaan of regelmatige alcoholdrinkers minder beïnvloed zouden worden dan niet regelmatige gebruikers. Dit bleek niet het geval, er was geen verschil in aggressietoename tussen hen die zeiden gewoonlijk veel te drinken en hen die zeiden weinig te drinken. Een andere vraag die ons intrigeerde was of mensen die zeggen relatief veel te drinken ook relatief meer agressie vertoonden. Uitgaande van het idee dat zowel agressief gedrag als een relatief hoog alcoholgebruik symptomen zijn van risikogedrag en dat dit laatste persoonsgebonden is, zouden we een positieve korrelatie kunnen verwachten. De berekende Rangkorrelatie betreffende dagelijks alcoholgebruik en agressie in nuchtere toestand bedroeg echter $\rho = -0.71$ ($n = 16$, tweezijdig, $p < 0.01$). In plaats van een bevestiging is dit resultaat precies het tegenovergestelde van onze verwachting.

De antwoorden op vraag 2 en 3 van de vragenlijst vertoonden geen van alle enige samenhang met de getoonde agressie en het aantal gemaakte beoordelingsfouten. Opmerkelijk daarentegen zijn wel de gevonden verschillen tussen de reacties op vraag 4 (zie tabel 7). Het verschil tussen de scores op vraag 4a en vraag 4b, alleen ingevuld door de groep die twee keer werd onderzocht, is wel duidelijk in de richting doch te gering om er konklusies aan te ver-

Tabel 7, de gemiddelde skore op vraag 4: 'Hoe onaangenaam, denkt u, waren de elektrische prikkels die u de proefpersoon heeft toegediend?' De skores konden variëren van 1 (helemaal niet) tot 6 (zeer sterk)

n	t ₁	t ₂
16	2.56	3.06
16		3.19

binden (Rangtekentoets $n = 5$, $V = 11$).

Het verschil tussen de skores op vraag 4, ingevuld door de groep die alleen op t₂ is onderzocht, en vraag 4a is wel duidelijk significant (Wilcoxon, $S = 206$, $n = 32$, $p < 0.025$).

Om na te gaan of er een samenhang bestond tussen de individuele agressieskores en de beantwoording van vraag 4, resp. vraag 4a en 4b, werden de rangkorrelatiecoëfficiënten berekend voor beide groepen proefpersonen per meetmoment.

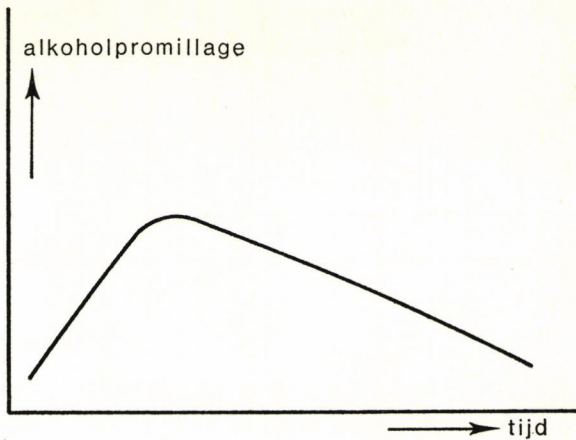
Tabel 8, de rangkorrelatiecoëfficiënten omtrent het verband tussen de hoeveelheid toegedachte toegebrachte schade en de hoeveelheid agressie per konditie en per meetmoment

n	t ₁	t ₂
16	0.56	0.43
16		0.25

In tabel 8 is alleen $\rho = 0.56$ significant op een 0.05 niveau. De overige coëfficiënten zijn wel in de richting doch niet significant. Op grond van de gegevens in tabel 7 en 8 zou gesteld kunnen worden dat men zich in het algemeen het effect van zijn agressief gedrag bewust is, zij het dat dit in zijn onaangenaamheid onderschat wordt. Voorts blijkt men zich later de relatieve hoeveelheid agressie die men heeft gepleegd vóór alcoholgebruik beter bewust te zijn dan die welke men pleegde onder invloed van alcohol.

Alvorens tot eindkonklusies te komen is het gewenst nog enige opmerkingen te maken over de onafhankelijke variabele. Als maat voor alcoholintoxicatie wordt doorgaans het alcoholpromillage in het bloed aangehouden. Zoals bekend verloopt dit kurvilineair.

Eerst is er de resorptiefase, waarin de alcohol in het bloed wordt

Uit: Froentjes, W. (1968): 'Factoren van invloed op de hoogte van het bloedalkoholgehalte', in: Buikhuisen, W.: *Alkohol en verkeer*. Meppel, 1968.

opgenomen. Na een maximale waarde krijgen de verbrandings- en uitscheidingsprocessen de overhand, waardoor het promillage daalt en tenslotte weer de nulwaarde aanneemt. In het algemeen varieert de bijdrage tot de opbouw van de alcoholspiegel per 40 cc jenever van 0.20 tot 0.25‰. Voor maxima van 0.25 tot 1.10‰ is de benodigde tijd om deze hoogtes te bereiken, berekend vanaf het moment van de eerste slok, 30 tot 90 minuten, waarbij voor de lage maxima minder tijd nodig is dan voor de hoge. De proefpersonen in ons experiment begonnen de taak ongeveer 40 minuten na de eerste slok, terwijl op grond van de gebruikte hoeveelheid jenever een maximumpromillage van 0.75 mogelijk was. De alcohol werd snel achter elkaar gedronken en uit onderzoek is gebleken dat dan het maximum sneller wordt bereikt.

Een versturende faktor is de mate waarin de maag van de proefpersoon gevuld is. Naarmate deze voller is verloopt de resorptie langzamer; bovendien ligt het maximum bij een volle maag lager. Nu bood de experimentele opzet de mogelijkheid na te gaan of bij een volle maag de getoonde agressie na alcoholgebruik minder was dan bij een lege maag. Acht proefpersonen (vier in elke conditie) zijn namelijk aan het begin van de avond onderzocht, dus

onmiddellijk na de avondmaaltijd, en acht vergelijkbare proefpersonen aan het eind van de avond, ongeveer vier uur na de avondmaaltijd.

Tabel 9, gemiddelde hoeveelheid agressie van 8 individuen met volle maag (VM) en 8 individuen met een lege maag (LM) na gebruik van alcohol

	n	t ₂
VM	8	4.38
LM	8	6.88

Hoewel het verschil tussen de gemiddelden duidelijk in de richting van de veronderstelling wijst dat eenzelfde hoeveelheid alcohol bij een lege maag meer invloed heeft op het gedrag, blijken de onderlinge verschillen in agressiescores zo groot, dat dit eerstgenoemde verschil niet significant is op een 0.05 niveau (Wilcoxon, eenzijdig, $S = 58,5$, $n = 16$, $S_{0.05} = 51$).

Het feit dat Teger (1969) in zijn onderzoek als intoxicatie-maat gebruik maakt van de hoeveelheid alcohol per kilogram lichaamsgewicht was voor ons aanleiding na te gaan of lichte mensen door eenzelfde hoeveelheid alcohol meer in hun gedrag beïnvloed worden dan zwaargewichten. Bij inspectie van de scores bleek zowel wat betreft de getoonde agressie als het gemaakte aantal foute beoordelingen geen verschil tussen lichte en zware proefpersonen aantoonbaar.

3.6 Diskussie

In hoofdstuk 2 heb ik de vraag naar het waarom van agressie wat concreter trachten te maken door het begrip 'agressie-bevorderende variabele' te introduceren. In ons experiment trad agressie op en het aanbieden van een experimentele opzet, zoals hier gekreërd, blijkt een uitnodiging tot fysieke agressie en kan daarom als een agressie-bevorderende variabele beschouwd worden. Het 'verkeren in een situatie waarin agressie mogelijk en niet verboden is', dat we in het eerste hoofdstuk naast vermeende instrumentaliteit en opdracht als derde belangrijke aanleiding zagen, blijkt ook in dit experiment een werkzame variabele. Ook bij de

voorafmeting, dus vóór alcoholgebruik, wordt agressie gepleegd. Daarbij doet zich een verschijnsel voor dat niet onvermeld mag blijven. Zelfs in die gevallen waarbij agressie wel verboden is, dus wanneer het slachtoffer een objektief juiste beslissing neemt, wordt een enkele keer elektrische stroom toegediend. In de voorafmeting blijken zich daaraan twee van de zestien proefpersonen te hebben schuldig gemaakt. Onder invloed van alcohol zijn dit van de groep, die tweemaal onderzocht werd, en van de groep, die alleen ná alcoholgebruik werd onderzocht, resp. vijf en zeven proefpersonen. M.a.w. wanneer het verboden zijn van agressie afhankelijk is van de situatie-interpretatie door de potentiële daders, doet zich in een aantal gevallen ook agressie voor wanneer dit objektief verboden is. Dit aantal is groter wanneer de potentiële daders alcohol hebben gebruikt.

Over de onafhankelijke alcohol variabele het volgende. Op grond van ons meer-oorzaken-model en de aanwijzing dat onder invloed van alcohol de subjektieve nadelen van een gedraging kleiner worden, voorspelden we een toename van agressie ná alcoholgebruik. Uit de resultaten kunnen we opmaken dat het drinken van drie ruime borrels, hetgeen gewoonlijk resulteert in een promillage van omstreeks 0.7, duidelijk van invloed is op de getoonde hoeveelheid fysieke agressie. De verklaring dat dit veroorzaakt zou worden door een gebrekkiger oordeelsvermogen kon op grond van het materiaal niet aangenomen worden. In tegenstelling tot onze verwachting leek er bij individuen die herhaald onderzocht werden een 'herhalings-effect' op te treden; bij het opnieuw verichten van de experimentele taak zouden de reacties tijdens de eerste meting als referentiekader fungeren. Ten aanzien van hoofdhypothese 3 en hypothese 4 kan men zich afvragen of deze veronderstellingen niet wel waren bevestigd wanneer een hoger promillage was aangehouden, immers de gegevens wijzen duidelijk in de voorspelde richting.

Een andere faktor die de bevestiging van deze hypothesen kan zijn tegengegaan was de grote spreiding der scores; de proefpersonen verschilden onderling zeer sterk wat betreft hun agressieniveau. Tenslotte nog een enkele opmerking omtrent het gedrag van de proefpersonen na gebruik van alcohol. De arts, die als medisch

begeleider bij het experiment aanwezig was, had de indruk dat een aantal proefpersonen duidelijk hun best deden zo recht mogelijk te lopen. Zelfs nam ik als proefleider ook lichte veranderingen waar; onder invloed was men 'socialer', meer tot het aanknopen van een gesprek met de onderzoekers bereid. Enkele proefpersonen bleven na afloop kwasi geïnteresseerd de polygraaf bekijken en in het algemeen werd er meer gelachen. Ondanks het feit dat de meeste proefpersonen elkaar niet kenden was de sfeer tijdens de ontzuuchteringsfase in de kantine uitermate ontspannen.

4.1 Inleiding

Eind 1967 deden Lange en ik een experimenteel onderzoek naar het verband tussen frustratie en agressie (Lange & Fris, 1968). In die tijd voelden we weinig voor het gebruik van elektrische schokken als operationalisatie; het was ons eerste experimentele onderzoek omtrent agressie, we hadden jeugdige proefpersonen en verder waren we beducht voor kritiek op grond van ethische overwegingen. In dat onderzoek werd daarom het toedienen van onaangenaam geluid als agressief gedrag beschouwd, m.a.w. 'hoorbare' agressie was de onafhankelijke variabele. Aan het experiment deden 56 jongens mee, allen leerlingen van een lyceum. Hun gemiddelde leeftijd was ongeveer 14 jaar. In de frustratie-konditie ontvingen zij van de persoon, die later als slachtoffer fungeerde, een serie beledigende opmerkingen. Tot onze verbazing bleek uit de experimentele resultaten dat de gefrustreerde proefpersonen significant minder agressief waren geweest dan de niet-gefrustreerden. Als mogelijke oorzaak voor deze uitkomst dachten we aan het verschil in status dat de proefpersonen tussen zichzelf en het 'slachtoffer' percipieerden. Het 'slachtoffer' was ongeveer tweemaal zo oud als de proefpersonen en bezat alleen al daardoor een hogere status dan deze laatsten. Door zijn beledigende opmerkingen jegens de jongens in de frustratie-konditie zou hij dit status-

* De heer C. L. Ekkers fungeerde bij dit onderzoek als ko-proefleider, terwijl voorts medewerking verleenden mejuffrouw L. A. G. van Prehn, mejuffrouw J. S. de Graaff en de heer W. A. Brand.

verschil voor hen geaccentueerd of groter gemaakt hebben. We veronderstellen daarbij, ook op grond van literatuur, dat naarmate de status van het slachtoffer hoger is, de kans op agressief gedrag kleiner wordt. Deze veronderstelling intrigeerde me en het leek interessant een onderzoek te doen waarbij deze status-hypothese centraal stond. Terwijl het frustratie-agressie onderzoek voor Lange aanleiding was al zijn aandacht te richten op de samenhang tussen de mate van de getoonde agressie en de gekozen experimentele operationalisatie van het frustratie-begrip (Lange, 1971), begon ik met de voorbereiding van een klein experiment omtrent de status-hypothese. Dat onderzoek vond plaats in maart 1968.

Als proefpersonen fungeerden verkenners van een padvindergroep. Hun gemiddelde leeftijd was 14 jaar. Bij het onderzoek wilde ik de bestaande status van het 'slachtoffer' als onafhankelijke variabele hanteren. De verkenners kwamen tenminste eenmaal in de week bij elkaar en vertoonden alle kenmerken van een groep. Er bestond een formele structuur met de posities van patrouilleleider, assistent-patrouilleleider en verkenners. De proefpersonen werden gerangordend volgens de statusskore die zij ontvingen. Deze was samengesteld op grond van antwoorden op een vragenlijst (zie bijlage IV). Deze scores, plus de formele positie, plus de door de hopman geschatte groepsstatus, zijn weergegeven in tabel 10.

Tabel 10

pp.	status	formele positie	geschatte status
FM	1	PL	5
HB	2	PL	1
LW	3	APL	2
CW	4	APL	3
MS	5		4
RD	6		6
PM	7		11
HW	8.5	APL	12
AD	8.5		10
PvH	10		8
AvdH	11.5		7
TvdH	11.5		9

Agressie werd geoperationaliseerd als het toedienen van onaangename geluiden via een koptelefoon. De experimentele taak was in principe gelijk aan die welke bij het onderzoek naar de invloed van alcohol op agressie gebruikt werd. Het 'slachtoffer' was bij dit experiment echter zichtbaar voor de proefpersonen en zat recht voor ze onder het bord met de lijnstukken.

De proefpersonen werden in de waan gebracht dat de knoppen 2, 3, 4, 5 en 6, geluid van toenemende sterkte veroorzaakten. Knop 1, die ingedrukt moest worden als de beslissing van het 'slachtoffer' juist was, veroorzaakte geen enkel geluid. Het indrukken van de knoppen 5 en 6 werd als operationalisatie van hoorbare agressie beschouwd omdat deze knoppen korrespondeerden met objectief onaangenaam geluid. De te onderzoeken hypothese luidde: iemand die in de gelegenheid verkeert zich agressief te gedragen tegenover twee anderen, die onderling van status verschillen, zal zich agressiever gedragen tegenover de persoon met de laagste status dan tegenover de persoon met de hoogste status. Hiertoe hebben twee maal vier personen tweemaal een serie beslissingen van een medegroepslid beoordeeld.

Tabel 11, agressie per proefpersoon over 20 beslissingen, waarbij gebruik van knop 5 en 6 geskoord werd als 1 en 2

pp.	slachtoffers		PvH	AvdH
	FM	MS		
HB	0		2	
CW	3		3	
HW	3		4	
PM	5		5	
LW		2		4
RD		15		16
AD		11		14
TvdH		14		14

Wanneer we telkens de scores per proefpersoon bekijken blijken de resultaten in de voorspelde richting, m.a.w. een groepslid dat in de gelegenheid verkeert zich agressief te gedragen jegens twee medegroepsleden is het meest agressief tegenover dat groepslid dat van beide de laagste status heeft (Rangtekentoets, eenzijdig,

$V = 15, n = 5, p = 0,05$).

Bij inspectie van de skores krijgt men voorts de indruk dat lage-statusgroepsleden gemiddeld meer agressie plegen dan groepsleden met hoge status. Doch hierover was geen hypothese opgesteld.

Op grond van bovenstaande resultaten, die de veronderstelling steunden dat een relatief lage status van het slachtoffer een agressie-bevorderende variabele is, besloot ik een groter experiment op te zetten; nu echter met de grootte en de richting van het statusverschil tussen dader en slachtoffer als onafhankelijke variabelen, en daarnaast fysieke agressie als afhankelijke.

4.2 De statusvariabele

Omtrent het gedrag van mensen in groepsverband zijn vele experimentele onderzoeken verricht (zie o.a. Cartwright en Zander, 1960). In een aantal van deze studies is het begrip status als variabele gebruikt. Onder de status van een groepslid wordt dan doorgaans een skore verstaan op een sociometrische vragenlijst. Een skore die meestal berust op toegekende populariteit en 'expected leadership'. Over de invloed van statusverschil tussen dader en slachtoffer bestaat weinig systematisch verzamelde kennis. Cohen (1955) toonde aan dat proefpersonen gekonfronteerd met hypothetische situaties geneigd waren leeftijdgenoten van gelijke status agressiever te bejegenen dan autoriteitsfiguren. Hokanson en Burgess (1962) vonden dat agressie tegen een slachtoffer van lage status meer fysiologische katharsis teweegbracht dan agressie tegen een hoge-status figuur. Lipetz en Ossorio (1967) toonden aan dat weinig autoritair ingestelde daders verhoudingsgewijs meer agressie tegen hoge-status slachtoffers plegen dan autoritair ingestelde daders. Aan alle drie bovengenoemde onderzoeken ligt de frustratie-agressie hypothese ten grondslag, terwijl daarnaast de status van het 'slachtoffer' wordt vastgesteld op grond van de formele positie die hij bekleedt en niet op grond van sociometrische keuze. Na het doorlezen van de onderzoeksverslagen zou men tot de konklusie kunnen komen dat zowel konkrete angst voor straf als vage schuldgevoelens onlosmakelijk aan alle agressieve gedragingen zijn gebonden, terwijl vooral de konkrete strafangst een effectieve rem op agressie kan zijn. De verschillen in neiging

tot agressie en in werkelijke agressie, gevonden in resp. het onderzoek van Cohen en het onderzoek van Lipetz en zijn medewerkers, zouden verklaard worden door het feit dat men de kans op straf groter acht naarmate de status van het slachtoffer hoger is.

Dezelfde resultaten kunnen echter ook verklaard worden met behulp van de machtsafstandtheorie van Mulder (1963). Deze theorie gaat er van uit dat machtsuitoefening bevredigend is en daarom in principe door ieder individu wordt nagestreefd. Omdat status en macht nauw samenhangen streeft ieder individu naar statusverhoging, m.a.w. ieder individu tracht voortdurend de afstand tot lieden van mindere status te vergroten en de afstand tot lieden met een hogere status te verkleinen. Wanneer we agressie zien enerzijds als machtsuitoefening en anderzijds als gedrag dat vergroting van de psychologische afstand tussen dader en slachtoffer bewerkstelligt, kunnen we op grond van Mulder's dynamische theorie veronderstellen dat men in het algemeen tegen individuen van hogere status minder agressie pleegt dan tegen lieden van lagere status. Immers tegenover lage-status figuren bevredigt de agressie niet alleen de behoefte aan macht, maar ook het verlangen de psychologische afstand tot deze personen te vergroten. Tegenover lieden van hoge status kan agressie slechts de behoefte aan machtsuitoefening bevredigen.

De machtsafstandtheorie heeft twee belangrijke voordelen boven de veronderstelling van strafangst. Ten eerste kan het feit dat machtsuitoefening op zich bevredigend is een antwoord geven op de vraag naar het waarom van gelegenheidsagressie. Ten tweede zegt de theorie ook iets over het verschil in agressie, daar waar de dader de mogelijkheid van een eventuele bestraffing door het slachtoffer gevoegelijk kan uitschakelen.

4.3 De hypothesen

Mulder specificceert zijn theorie in de volgende vier stellingen:

- 1 – er bestaat in het individu een tendentie om de psychologische afstand tussen meermachtige personen in zijn groep en zichzelf kleiner te maken;
- 2 – de tendentie om de psychologische afstand tussen de meermachtigen en zichzelf te reduceren neemt toe, naarmate deze

afstand kleiner is;

3 – er bestaat in het individu een tendentie om de psychologische afstand tussen de mindermachtige personen en zichzelf groter te maken;

4 – de tendentie om de psychologische afstand van zichzelf tot mindermachtigen te vergroten neemt af naarmate deze afstand kleiner is. – (Mulder, 1963)

Op grond van deze stellingen en hetgeen we in de vorige paragraaf naar voren brachten kunnen de volgende hypothesen worden opgesteld:

hypothese 1: iemand die in de gelegenheid verkeert zich agressief te gedragen tegenover twee medegroepsleden, waarvan de ene een hogere status en de andere een lagere status dan hijzelf heeft, zal zich tegenover de persoon met de laagste status het meest agressief gedragen;

hypothese 2: iemand die in de gelegenheid verkeert zich agressief te gedragen tegenover twee medegroepsleden, die beiden een hogere status hebben dan hijzelf, zal zich tegenover de persoon met de hoogste status het meest agressief gedragen;

hypothese 3: iemand die in de gelegenheid verkeert zich agressief te gedragen tegenover twee medegroepsleden, die beiden een lagere status hebben dan hijzelf, zal zich tegenover de persoon met de laagste status het meest agressief gedragen.

De hypothesen 1 en 3 spreken voor zichzelf; hypothese 2 daarentegen vergt enige verheldering. In de vorige paragraaf filosofeerden we over de bevrediging van de machtsbehoefte die agressie met zich meebrengt en daarnaast over het effect van de psychologische afstandsvergroting. Zowel tegenover het medegroepslid met de veel hogere status als tegenover het medegroepslid met de wat hogere status zal de gepleegde agressie dus machtsbevredigend en afstandvergroterend werken. Uitgaande van Mulder's stelling 2 kunnen we verwachten dat het individu het afstandvergroterend effect jegens het groepslid met de wat hogere status meer zal willen tegengaan dan ditzelfde effect jegens het slachtoffer met de veel hogere status. Dat leidt dan tot de veronderstelling dat in die situatie het groepslid met de hoogste status de meeste agressie op zich gericht krijgt.

4.4 De procedure

De proefpersonen: aan het onderzoek namen drie bestaande studentendisputen (B, O en C) deel, van resp. 10, 11 en 12 mannelijke personen. Ze ontvingen voor hun deelname een kleine geldelijke vergoeding en verkeerden in de veronderstelling dat ze aan een perceptie-experiment deelnamen.

De statusmeting: een week voor het eigenlijke experiment vulde elke proefpersoon een sociometrische vragenlijst in (zie bijlage V). Hierop kon hij aangeven welke medegroepsleden hij het aardigst vond (populariteit) en welke hij veel leiderschapskwaliteiten toedacht (expected leadership). Op grond van deze individuele scores werden per groep de leden gerangordend. Het groepslid dat de meeste sociometrische voorkeuren ontving kreeg statusrangnummer 1, het groepslid dat de minste sociometrische voorkeuren ontving kreeg rangnummer 10, 11 of 12.

Het onderzoeksschema: er werden steeds drie proefpersonen tegelijk onderzocht, die achtereenvolgens de taakverrichtingen van drie medegroepsleden beoordeelden. Deze laatsten verrichtten in een aangrenzend vertrek een waarnemingstaak, die door de proefpersoon beoordeeld werd en al dan niet aanleiding kon zijn tot het toedienen van elektrische schokken aan de waarnemer. Deze laatste zullen we verder aanduiden als slachtoffer. Het schema was zo opgesteld dat als slachtoffers telkens een hoge-, een midden- en een lage-statuspersoon fungeerden.

Taak- en agressiemeting: de experimentele taak was grotendeels gelijk aan die welke in het onderzoek naar alcohol en agressie (blz. 59) werd verricht, dus het beoordelen van de beslissingen die het slachtoffer nam t.a.v. het lengteverschil in lijnstukken. Iedere proefpersoon beoordeelde per slachtoffer tien beslissingen. Waren ze het eens met de beslissing dan drukten ze knopje 1 van het paneeltje in, waren ze het oneens dan drukten ze knop 2, 3, 4, 5 of 6 in. Deze veroorzaakte bij het slachtoffer een in sterkte oplopende elektrische schok. De beslissingen der drie slachtoffers waren geprogrammeerd en in mate van onjuistheid aan elkaar gelijk. De proefpersonen kregen van te voren een indruk van de sterkte van de schokken die ze konden toedienen. In werkelijkheid werden tijdens het experiment aan de slachtoffers geen schokken

toegediend, hoewel de proefpersonen in de waan verkeerden dat ze dit wel deden. Evenals bij het vorige experiment noteerde de polygraaf weer precies wie welke knop indrukte.

4.5 De resultaten

Een niet-agressieve reactie ontving score 0 (knop 1). Het indrukken van de knoppen 2 t/m 6 werd resp. gewaardeerd met 1 t/m 5. Door per proefpersoon per slachtoffer de scores op te tellen kon voor iedere proefpersoon berekend worden hoeveel agressie hij tegen een bepaald slachtoffer had gepleegd. Een overzicht van de proefpersonen met statusrangnummers, slachtoffers met statusrangnummers en de gepleegde agressie is als bijlage VI toegevoegd.

Tabel 12, gemiddelde totale agressie per individu per groep jegens een groepslid met een hogere status (H) en een groepslid met een lagere status (L). Wanneer 2 van de 3 slachtoffers een hogere dan wel een lagere status dan de proefpersoon hadden, werden voor toetsing van de hypothese de scores tegen resp. de hoogste of de laagste statusfiguur genomen

	n*	H	L
B	7	4.7	8.3
O	9	9.2	11.8
C	7	7.0	10.3
T(otaal)	23	7.2	10.3

Onze eerste hypothese, die stelde dat men jegens groepsleden van lagere status agressiever is dan jegens groepsleden van hogere status lijkt door de resultaten in tabel 12 te worden bevestigd (Rangtekentoets, eenzijdig, $n = 18$, $V = 137$, $p < 0.005$).

Bij kritische inspectie is er echter een moeilijkheid. In niet alle groepen is de volgorde van beoordeling voldoende gerandomiseerd geweest. In groep B zijn alle L-slachtoffers steeds beoordeeld na de H-slachtoffers. Indien de agressie in de tijd toeneemt zou dat

* De n in de tabellen 12, 13 en 14 is steeds kleiner dan het totale aantal leden van de groep. Immers, de hypothesen veronderstelden steeds de aanwezigheid van één of twee leden met een hogere of juist lagere status dan de proefpersoon, hetgeen bij sommige rangposities niet mogelijk is.

verschil in agressie dus eventueel ook verklaard kunnen worden uit een 'volgorde-effekt'. Stellen we dit als alternatieve hypothese, dan blijkt bij toetsing, dat ook deze hypothese bevestigd wordt (Rangtekentoets tweezijdig, $n = 18$, $V = 145$, $p < 0.01$).

In groep O en C waren resp. drie en twee gevallen waar eerst het L- en daarna het H-slachtoffer werd beoordeeld. In twee gevallen werd aan L- en H-slachtoffer evenveel agressie toegediend, in twee gevallen meer aan het H-slachtoffer en in één geval meer aan het L-slachtoffer, zodat ook deze gegevens geen uitsluitel bieden.

Op grond van deze overwegingen moeten we konkluderen, dat het niet duidelijk is of een status- dan wel een volgorde-effekt de verschillen in de skores bewerkstelligd heeft.

Tabel 13, gemiddelde totale agressie per individu per groep jegens een groepslid met een wat hogere status (Hw) en een groepslid met een veel hogere status (Hv).

Wanneer een proefpersoon gereageerd had tegen 2 slachtoffers met een hogere status dan hijzelf, dan werd het slachtoffer met de hoogste status als Hv beschouwd en het slachtoffer met de minder hoge status als Hw

	n	Hw	Hv
B	4	10.5	5.5
O	5	7.4	8.6
C	5	5.8	7.8
T(otaal)	14	7.7	7.4

In hypothese 2 werd gesteld dat men tegen slachtoffers met een wat hogere status minder agressief is dan tegen slachtoffers met een veel hogere status. Uit rij T in tabel 13 blijkt dat deze veronderstelling voor alle proefpersonen samen niet bevestigd wordt. Dit negatieve resultaat wordt veroorzaakt door het gedrag van de vier betrokken proefpersonen uit groep B. Door deze proefpersonen is Hv steeds beoordeeld voor Hw, zodat het eventuele volgorde-effekt hiervan de oorzaak zou kunnen zijn. In de groepen O en C samen is Hv door evenveel proefpersonen vóór als na Hw beoordeeld. De verschillen in deze laatste twee groepen bevestigen onze hypothese (Rangtekentoets, eenzijdig, $n = 8$, $V = 26$, $p = 0.05$).

Tabel 14, gemiddelde totale agressie per individu per groep jegens een groepslid met een wat lagere status (Lw) en een groepslid met een veel lagere status (Lv).

Wanneer een proefpersoon gereageerd had tegen 2 slachtoffers met een lagere status dan hijzelf, dan werd het slachtoffer met de laagste status als Lv beschouwd en het slachtoffer met de minder lage status als Lw

	n	Lw	Lv
B	5	9.8	8.6
O	5	10.4	12.2
C	7	8.7	12.6
T(otaal)	17	9.5	11.3

De hypothese dat men tegenover een groepslid met een wat lagere status minder agressief is dan tegenover een groepslid met een veel lagere status wordt door de resultaten in rij T van tabel 14 net niet bevestigd op een 0.05-niveau (Rangtekentoets eenzijdig, $n = 15$, $V = 59$, $V_{0.05} = 60$).

Het vreemde is echter, dat in groep B de resultaten enigszins tegengesteld lijken te liggen, hoewel in deze groep Lv steeds beoordeeld werd na Lw, zodat hier kennelijk geen volgorde-effekt werkzaam is. In groep O echter werden evenals in groep B alle Lv slachtoffers beoordeeld na de Lw slachtoffers, zodat het weer niet duidelijk is of hier een volgorde-effekt of een status-effekt werkzaam is. In groep C werd door vier leden eerst Lw beoordeeld en door de andere drie eerst Lv. Het verschil in deze groep is duidelijk in de richting, doch niet significant op een 0.05-niveau (Rangtekentoets, eenzijdig, $n = 7$, $V = 19$, $V_{0.05} = 22$).

4.6 Exploratie

De status van de proefpersonen werd berekend op grond van uitgebrachte sociometrische voorkeuren. De sociometrische vragenlijst bestond uit vier vragen. Twee vragen hadden betrekking op macht en twee op populariteit.

Volgens de machtsafstandtheorie van Mulder zal iemand die door de medegroepsleden als machtiger beschouwd wordt, ook meer attractie op de groepsleden uitoefenen. Mulder spreekt hier van positieve identifikatie die voortvloeit uit het feit dat men de psycho-

logische afstand tot de machtigen wil verkleinen. Op grond hiervan kan men een positieve correlatie verwachten tussen het aantal malen dat iemand gekozen wordt op de machts en de populariteitsvragen. Vraag 4 en 6 werden beschouwd als indicatoren voor populariteit, vraag 5 en 7 als indicatoren voor macht. Voor alle vragen werden de rangkorrelaties tussen de scores van de proefpersonen berekend.

Tabel 15, de rangkorrelaties tussen de voorkeurscores op de sociometrische vragenlijsten

	M5	M7	P4
M7	0.55		
P4	0.47	0.45	
P6	0.51	0.41	0.61

De rangkorrelaties tussen de gekombineerde scores op enerzijds vraag 4 en 6 en anderzijds 5 en 7 bedroeg 0.55. Tussen macht en populariteit bestaat dus een duidelijk verband, terwijl de hogere interkorrelaties van de machts- en populariteitsvragen erop wijzen, dat beide soorten vragen toch niet precies hetzelfde meten.

4.7 Samenvatting

In dit experiment werd agressie geoperationaliseerd als het toedienen van elektrische schokken. De onafhankelijke variabelen waren de richting en de grootte van het statusverschil tussen dader en slachtoffer. Afhankelijke variabele was de hoeveelheid toegediende agressie. Er waren drie hypothesen opgesteld die afgeleid waren uit de machtsafstandtheorie. Hypothese 1 werd voor alle drie de groepen samen bevestigd en hypothese 3 voor twee groepen samen. Een alternatieve explanatie is hier echter mogelijk door een volgorde-effekt aan te nemen. Hypothese 2 werd voor twee groepen samen bevestigd en hier waren de volgorde zodanig omgewisseld dat alleen een status-effekt de verschillen in de scores kan hebben veroorzaakt.

5.1 Inleiding

Het kijken naar films of t.v.-programma's met een gewelddadige inhoud wordt door velen gezien als één van de oorzaken van allerlei agressietoestanden in het dagelijks leven, m.a.w. velen beschouwen het kijken naar zulke films als een aanleidinggevende of matebepalende variabele bij agressief gedrag. Onderzoek in Engeland (Himmelweit & Oppenheim, 1958) en in de V.S. (Berkowitz, 1969) heeft inderdaad aan het licht gebracht, dat kinderen en studenten na het kijken naar een film met gewelddadige inhoud agressiever reageerden dan diegenen die niet naar zo'n film hadden gekeken. De verklaring die hiervoor wordt gegeven is dat bij kinderen ten gevolge van het kijken naar de film een leerproces op gang komt, waardoor zij in het dagelijks leven op soortgelijke situaties als in de film op overeenkomstige wijze gaan reageren, namelijk agressief. Er bestaan echter ook tegenstrijdige resultaten (Feshbach, 1961) doch deze zijn in de minderheid. Het principe waarmee deze laatste uitkomsten verklaard worden is dat van de 'katharsis'; tijdens en door het kijken naar gewelddadige films ontladt zich een hoeveelheid opgespaarde 'agressie energie', met als resultaat dat de toeschouwer zich later minder agressief zal gedragen. De 'katharsis-theorie' wordt vaak gehanteerd binnen het driftmodel, dat agressief gedrag veroorzaakt ziet door een aangeboren neiging ertoe (zie blz. 33). Op grond van algemene leerprincipes stellen wij echter dat een film waarin gewelddadig gedrag zichtbaar voordeel voor de agressor oplevert, wellicht agressief gedrag bij de toeschouwer bevordert.

Berkowitz maakte bij zijn onderzoek gebruik van de experimentele methode. Bij hem keken alle proefpersonen onder dezelfde streng gecontroleerde omstandigheden naar een filmscène met een al dan niet gewelddadige inhoud en vervolgens werden allen onder gelijke omstandigheden op agressief gedrag onderzocht.

In het hieronder vermelde onderzoek wordt in tegenstelling tot de gang van zaken bij Berkowitz' experiment een derde konditie ingevoerd namelijk 'geen film vooraf', dit om eventuele generalisatie ruimer te maken. Bovendien waren er voor de proefpersonen meerdere experimentele gedragalternatieven mogelijk, terwijl in plaats van een projektiescherm gebruik werd gemaakt van een t.v.-monitor.

Daar twee groepen padvindders als proefpersonen fungeerden was het eenvoudig in hetzelfde onderzoek tegelijk de inhoud van eventuele statusverschillen tussen dader en slachtoffer te onderzoeken. Voor de leden van beide groepen traden zowel hun patrouilleleider (H.S.) als jongste verkenners (L.S.) op als slachtoffer. Voorts bood de onderzoeksopzet de gelegenheid inzicht te verwerven in een eventueel volgorde-effekt, een verschijnsel dat ons bij het vorige experiment (hoofdstuk 4) parten heeft gespeeld.

Op grond van deze overwegingen worden de volgende te toetsen hypothesen opgesteld:

hypothese 1: jeugdigen die naar een t.v.-programma met een gewelddadige inhoud hebben gekeken, vertonen aansluitend daarop meer fysieke agressie dan jeugdigen die naar een t.v.-programma hebben gekeken met alleen een spannende inhoud of jeugdigen die helemaal geen t.v.-programma hebben gezien;

hypothese 2: iemand die in de gelegenheid verkeert zich agressief te gedragen tegenover twee medegroepsleden, waarvan de ene een hogere status en de andere een lagere status dan hijzelf heeft, zal zich tegenover de persoon met de laagste status het meest agressief gedragen;

hypothese 3: de sterkte van agressie neemt in tijd toe, een tweede slachtoffer ontvangt relatief meer agressie dan een eerste.

5.2 Methode

Twee padvindergroepen, één met 14 leden, de andere met 24 leden, verleenden hun medewerking. De gemiddelde leeftijd van de jongens lag tussen de 13 en 14 jaar. Van elke groep fungeerden twee leden als slachtoffer. Aan beide verkennersgroepen werd als gezamenlijke beloning voor de medewerking aan het onderzoek een geldbedrag uitgekeerd. De twee groepen werden in twee aparte experimentele bijeenkomsten onderzocht. De jongens werden willekeurig over drie kondities verdeeld. In de AF-konditie (Agressieve Film) kreeg men een filmfragment te zien met gewelddadige inhoud. In de NAF-konditie (Niet-Agressief Film) kreeg men een fragment aangeboden dat weliswaar spannend was, doch waarin geen geweld voorkwam. In de ZF-konditie (Zonder Film) tenslotte kreeg men in het geheel geen filmfragment te zien. De jongens in de AF-konditie zagen via een t.v.-monitor een afgeronde episode van tien minuten uit de film 'Eddie op leven en dood', met in de hoofdrol Eddie Constantine. De gewelddadigheid bestond in deze episode uit vuistgevechten, schoppen, dreigen met vuurwapens en aanvallen met een sabel. In de NAF-konditie werd een episode uit dezelfde film vertoond, eveneens van tien minuten lengte. Dit stuk behelsde een opwindende achtervolging met aan het slot een niet-gewelddadige ontvoering. In de eerste twee kondities kregen de proefpersonen dus voorafgaand aan de agressie-meting een film te zien, in de ZF-konditie werd men op agressief gedrag onderzocht zonder voorafgaand t.v.-programma. De verkenners uit de eerste groep werden verdeeld over de AF-konditie ($n = 6$) en de NAF-konditie ($n = 6$). De verkenners uit de tweede groep werden verdeeld over de AF-konditie ($n = 8$), de NAF-konditie ($n = 8$) en de ZF-konditie ($n = 6$). De agressiemeting werd op dezelfde wijze uitgevoerd als in beide voorgaande experimenten (hoofdstuk 3 en 4), echter met de volgende uitzonderingen. De meting werd bij de eerste groep en in de ZF-konditie bij de tweede groep uitgevoerd bij telkens drie personen tegelijk. In de AF en de NAF-konditie bij de tweede groep met vier personen tegelijk. In plaats van tegen één slachtoffer (hoofdstuk 3) of tegen drie slachtoffers (hoofdstuk 4) werd nu gereageerd tegen achtereenvolgens twee medegroepsleden, de patrouilleleider en de jongste verkenners. Het eerste

slachtoffer, voor de helft van de proefpersonen de patrouilleleider, voor de andere helft de jongste verkenner, werd aan de proefpersonen getoond in het aangrenzende vertrekje met de in de instructie (zie bijlage VII) genoemde attributen. De naam van het tweede slachtoffer werd steeds omgeroepen.

Per slachtoffer kregen de proefpersonen tien paren lijnstukken te beoordelen. Bij vijf paren maakte het slachtoffer een objectieve fout. De signalen die met de knoppen veroorzaakt konden worden waren achtereenvolgens:

knop 1: groen licht; knop 2: wit licht; knop 3: rood licht; knop 4: zwakke schok; knop 5: matige schok en tenslotte knop 6: sterke schok.

5.3 De resultaten

Het indrukken van knop 4 werd als een 1 geskoord, knop 5 als een 2 en knop 6 als een 3. Hieronder volgen de gemiddelde scores van de proefpersonen in de verschillende kondities.

Tabel 16, de gemiddelde totale hoeveelheid agressie per proefpersoon per konditie (AF, NAF, of ZF) tegenover ieder slachtoffer (in volgorde HS-LS of LS-HS)

	n	HS	LS	n	LS	HS	n	TR
AF	7	5.28	10.85	7	6.28	6.57	14	14.50
NAF	7	2.71	1.86	7	4.86	4.28	14	6.86
ZF	3	3.00	4.66	3	0.33	1.00	6	4.50
TK	17	3.82	6.06	17	4.65	4.65		

Uit de kolom TR blijkt, dat de gemiddelde agressie in de AF-konditie meer dan tweemaal zo groot was als in de NAF-konditie. Dit verschil is significant (Wilcoxon, eenzijdig, $S = 241$, $n = 28$, $p < 0.025$).

In de ZF-konditie wordt gemiddeld weer minder agressief gedrag vertoond dan in de AF en de NAF-kondities. Bij toetsing blijken de verschillen tussen de drie kondities significant te zijn (Kruskal en Wallis, $n = 34$, $H = 7.60$, $p < 0.025$, χ^2 -benadering).

Bovenstaande gegevens bevestigen de inhoud van hypothese 1:

jeugdigen die naar een t.v.-film met gewelddadige inhoud hebben gekeken plegen aansluitend daarop meer fysieke agressie dan jeugdigen die naar een t.v.-programma hebben gekeken met alleen spannende inhoud of jeugdigen die helemaal geen t.v. hebben gezien.

De gegevens uit rij TK suggereren dat zowel de status van het slachtoffer als de volgorde der slachtoffers invloed hebben op de hoeveelheid agressie. Het verschil in gemiddelde agressie ten opzichte van HS en LS bedraagt onafhankelijk van de slachtoffervolgorde: 2.24. Dit verschil is echter geenszins significant (Rangtekentoets, $V = 70$, $n = 27$, $p = 0.20$ eenzijdig).

Ons materiaal biedt dus geen steun voor hypothese 2.

Het verschil in gemiddelde agressie ten opzichte van het eerste en het tweede slachtoffer bedraagt onafhankelijk van de slachtofferstatus eveneens 2.24. Dit verschil is juist niet significant op een 0.05 niveau (Rangtekentoets, eenzijdig, $V = 133$, $n = 27$, $p = 0.055$).

Wat betreft onze derde hypothese, die stelt dat de agressie tegenover een tweede slachtoffer relatief sterker is, kan gekonkludeerd worden dat het resultaat sterk in de richting wijst hoewel het op een 0.05 niveau niet significant is.

5.4 Exploratie

In hoofdstuk 2 is gesproken over een definitie van agressie. Uitgangspunt voor onze studie was gedrag waarvan de dader meent dat het bij een ander min of meer onmiddellijk schadelijke prikkels teweegbrengt. Hoewel de instructie en demonstratie bij onze experimenten steeds zodanig waren dat een proefpersoon moeilijk zou hebben kunnen ontkennen dat hij met het indrukken van bepaalde knoppen schadelijke prikkels bij het slachtoffer teweegbracht, hebben we in dit onderzoek alle proefpersonen na de experimentele taak nog een tweetal vragen voorgelegd (bijlage VIII). Allereerst de vraag of de proefpersonen zich ervan bewust waren dat zij hun slachtoffers schade berokkenden. In totaal zeven maal werd geantwoord dat men zijn slachtoffer geen last bezorgd had. In vier van deze gevallen bleek de proefpersoon het slachtoffer ook inderdaad geen schok te hebben toegediend. In 57 van de 64 antwoor-

den* rapporteerden de proefpersonen dat zij hun slachtoffer in meer of mindere mate last hadden bezorgd.

We mogen dus aannemen dat men zich in het algemeen het effect van zijn gedrag bewust was. Een andere vraag is, of men weet dat men het ene slachtoffer meer schokken toedient dan het andere. In zes gevallen deelde men mee dat men het eerste slachtoffer evenveel last had bezorgd als het tweede. In drie gevallen bleek dit korrekt. In 26 gevallen zei men het ene slachtoffer meer last bezorgd te hebben dan het andere. In achttien gevallen bleek dit korrekt. Deze laatste cijfers wijzen op een significant verband ($\chi^2 = 3.85$, $df = 1$, $p < 0.05$).

Hoewel de resultaten wel in de richting wezen kon hypothese 2 niet bevestigd worden. In ons vorig experiment, hoofdstuk 4, werd wel steun gevonden voor de veronderstelling dat lage-status leden meer agressie ontvangen dan hoge-status leden. Mogelijk is dit verschil in uitkomst veroorzaakt door het feit dat we in dit experiment werkten met status op grond van de formele rol in de groep, namelijk patrouilleleider of jongste verkenner, terwijl in het voorgaande experiment de status was gebaseerd op het aantal sociometrische keuzen dat iemand kreeg. Dat beide statusrangordeningen niet geheel parallel behoeven te lopen blijkt uit de gegevens van het vooronderzoek in hoofdstuk 4 (blz. 70).

Misschien heeft de sociometrische status meer invloed als agressiebevorderende variabele bij fysieke gelegenheidsagressie dan de status op grond van formele rol. Een andere omstandigheid die van invloed kan zijn geweest is het feit dat in dit experiment, in tegenstelling tot het voorgaande, de proefpersonen de mogelijkheid hadden om na een foutieve beslissing van het slachtoffer, deze beslissing als zodanig te kwalificeren zonder fysiek agressief te reageren. Iets wat enkele proefpersonen ook konsekwent hebben gedaan. Door deze omstandigheid wordt het aantal scores, waarop de uiteindelijke analyse berust, verkleind.

* Wegens verkeerd invullen zijn de vragenlijsten van twee proefpersonen buiten beschouwing gelaten.

5.5 Samenvatting

Vierendertig jongens van 13-14 jaar werden in de gelegenheid gesteld elektrische schokken toe te dienen aan twee jongens van hun eigen leeftijd. Veertien jongens hadden tevoren via een t.v.-monitor een gewelddadig filmfragment gezien, veertien jongens een niet-gewelddadig fragment en zes jongens hadden in het geheel niet naar de t.v. gekeken. Er bleek een duidelijk film-effekt op te treden en wel zo, dat de meeste agressie gepleegd werd na de gewelddadige film, minder na de niet-gewelddadige en de minste agressie door de proefpersonen die helemaal geen t.v. hadden gezien.

De twee slachtoffers verschilden zeer sterk van status. De veronderstelling dat het lage-status slachtoffer beduidend meer agressie zou ontvangen dan het hoge-status slachtoffer werd niet bevestigd. Wel wezen de resultaten in de richting van de veronderstelling dat agressie in tijd toeneemt, met andere woorden dat een tweede slachtoffer relatief meer agressie ontvangt dan het eerste.

6

Nabeschouwing

6.1 Inleiding

De belangrijkste maar ook meeste botte vraag die men zich in een laatste hoofdstuk kan stellen is die naar het nut van hetgeen in de voorgaande hoofdstukken werd uiteengezet. Uitgangspunt was de vraag naar het waarom van agressie. Agressie die we illustreerden met ooggetuigeverslagen omtrent extreme fysieke agressie begaan door militairen in het voormalige Nederlands Indië. De vraag naar het waarom leidt vaak tot antwoorden die een verklaring trachten te geven voor het feit dat het ene individu anders is dan het andere of voor het feit dat eenzelfde individu in de ene situatie agressiever is dan in de andere. Ik heb getracht de vraag naar het waarom van agressie wat meer inzichtelijk te maken door agressie-bevorderende variabelen te onderscheiden. In het eerste hoofdstuk zijn drie verschillende typen van agressie genoemd. Op grond hiervan lijkt het reëel instrumentele waarde, opdracht en gelegenheid als bevorderende variabelen ten aanzien van agressie te veronderstellen.

Wanneer we het toedienen van onaangename elektrische prikkels als fysieke agressie beschouwen, kunnen we op grond van de resultaten in de hoofdstukken 3, 4 en 5 aannemen dat de meerderheid der proefpersonen agressie pleegde op grond van het feit dat de materiële mogelijkheid ertoe aanwezig was en zulk gedrag expliciet niet verboden was.

Het nut van deze studie ligt in de eerste plaats in het postuleren van het begrip gelegenheidsagressie en het aannemelijk maken van dit verschijnsel. Daarnaast wordt geprobeerd het begrip agressie

wat duidelijker te omschrijven dan in het algemeen wordt gedaan. De volgende bladzijden zal ik gebruiken om de uitgangspunten die we hebben gehanteerd achter elkaar te zetten en het voorspellend vermogen van deze uitgangspunten nog eens globaal te toetsen aan het materiaal dat we via literatuur en eigen onderzoek verzameld hebben.

Alvorens dit te doen, is het wellicht gewenst nog eens in te gaan op een punt, dat welhaast na elk experimenteel gedragsonderzoek ter sprake wordt gebracht en wel de generaliseerbaarheid der uitkomsten.

6.2 Het generalisatie-probleem

De meest voor de hand liggende manier om de tot nu toe in deze studie geformuleerde konklusies in twijfel te trekken, is het verwerpen van de gehanteerde operationalisatie van agressie. In hoofdstuk 2 heb ik getracht een aanvaardbare definitie van agressie te geven, terwijl ik daarnaast vol wens te houden dat de door ons gebruikte afhankelijke variabele een toegestane operationalisatie van het begrip fysieke agressie is. Aan de verwerping van onze operationalisatie kan redelijkerwijs niets anders ten grondslag liggen dan een verwerping van onze definitie. Dat iemand die onder agressie iets anders verstaat dan hetgeen ik in hoofdstuk 2 heb omschreven, ook vindt dat de in deze studie gekozen variabelen geen invloed behoeven te hebben op 'zijn' agressie, is niet meer dan logisch. Een vruchtbare discussie met zo'n opponent is dan ook niet mogelijk, tenzij hij komt met feiten die de houdbaarheid van onze definitie aantasten.

Meer problemen draagt de opponent aan die stelt dat hij akkoord gaat met de definitie en de gehanteerde operationalisatie, doch die vervolgens zegt dat het in het laboratorium geobserveerde agressieve gedrag niets behoeft te zeggen over zulk gedrag buiten de enge muren van onze experimenteerruimten. M.a.w. de variabelen die in het laboratorium agressie opwekken, bevorderen of afremmen, behoeven dit geenszins ook te doen in situaties buiten het laboratorium. Deze opponent stelt het generalisatieprobleem. Een direkt antwoord op de vraag of we op grond van onze laboratoriumgegevens uitspraken kunnen doen over bevorderende

variabelen bij agressieve processen, zoals die ons bekend zijn over het militair optreden in het voormalige Nederlands Indië of zoals we die dagelijks via t.v.-journaal en dagbladpers krijgen aangeboden, lijkt onmogelijk. Toch zou het op voorgaande bladzijden gepresenteerde onderzoeksmateriaal veel van zijn aantrekkelijkheid verliezen, als niet aangenomen kan worden dat de gevonden verbanden in meer situaties opgaan dan alleen in ons laboratorium. Een aanwijzing dat we hierover niet te somber dienen te zijn vormt de door ons gevolgde werkwijze.

Als voorbeeld nemen we onze veronderstelling omtrent gelegenhedsagressie. Als verklaring van hetgeen ons bekend was over niet-bevolen en ontoelaatbaar geacht agressief gedrag door Nederlandse militairen postuleerden we 'de gelegenheid ertoe' als een agressie-bevorderende variabele. Nu deze variabele in het laboratorium het veronderstelde effect blijkt te hebben is het een vreemde figuur dan plotseling te stellen dat dit effect waarschijnlijk alleen in het laboratorium optreedt. Hetzelfde geldt voor alcoholgebruik als agressie-bevorderende variabele. De populaire visie dat sterke drank gewelddadigheid in de hand kan werken is gebaseerd op de dagelijkse ervaring. Wanneer we dit verschijnsel aan de hand van een theorie onder de gekontroleerde omstandigheden van een experiment aantonen, wordt het moeilijk vol te houden dat dit verband zich alleen in het laboratorium manifesteert.

Het generalisatieprobleem ligt eveneens ten grondslag aan de vraag naar de samenhang tussen de agressie in en buiten het laboratorium door dezelfde persoon. Deze vraag is in zoverre van belang voor onze studie, dat een eventueel ontbreken van zulk een samenhang de overtuigingskracht van de gevonden uitkomsten sterk zou aantasten. Er zijn echter een tweetal aanwijzingen dat er wel degelijk samenhang bestaat. Williams e.a. (1967) vonden een duidelijk verband tussen de door leeftijdgenoten geschatte agressie en de agressie die kinderen in een laboratoriumsituatie pleegden. De afhankelijke variabele bij dit onderzoek was 'hoorbare' agressie: het toedienen van onaangenaam geluid aan een ander. Kinderen waarvan leeftijdgenoten vonden dat ze in het dagelijks leven agressief waren, bleken in het laboratorium vaker sterkere geluiden van langere duur toe te dienen dan kinderen die als minder agressief

werden beoordeeld. Lange (Lange, 1971) vergeleek in een vervolgonderzoek het toedienen van elektrische schokken door 21 proefpersonen uit de controlecondities, allen leerlingen van een L.T.S., met de oordelen van twee leraren, onafhankelijk van elkaar gegeven, over de dagelijkse agressie van deze jongens. Tussen de oordelen van de beide docenten bleek een zeer hoge correlatie te bestaan ($r = 0.98$). Maar ook de correlatie tussen de waargenomen agressie in de dagelijkse schoolsituatie en het agressieve gedrag in het laboratorium was significant ($r = 0.44$, $p < 0.025$). Werden dezelfde laboratoriumscores tenslotte vergeleken met de agressieschattingen door klasgenoten dan bleek er een nog iets grotere samenhang ($r = 0.49$, $p < 0.025$).

Op grond van bovenstaande overwegingen en uitkomsten lijkt mij de veronderstelling dat de door ons aangetoonde verbanden tussen de verschillende onafhankelijke variabelen en gelegenheidsagressie geen verklarende waarde hebben buiten het laboratorium, onhoudbaar.

6.3 Theorie

In hoofdstuk 2 heb ik de drie meest gehoorde theorieën omtrent het waarom van agressie in het kort behandeld. Op grond van de verschillende typen van agressie, zoals gehoorzame, instrumentele en gelegenheidsagressie, welke we in het eerste hoofdstuk beschreven en die door geen der drie besproken theorieën volledig verklaard konden worden, postuleerden we dat de oorzaak van agressie per situatie en per individu kan verschillen. Hoewel ik erken dat dit uitgangspunt op zichzelf weinig om het lijf heeft, ontdoet het, misschien juist daardoor, het verschijnsel van de eraan vastgeroeste begrippen als instinkt, drift, karakter en frustratie. Begrippen die voor velen emotioneel beladen zijn en die daardoor het fenomeen eerder verder van ons afzetten en in een meta-psychologisch waas hullen dan dat ze het begrijpelijk maken. Waarmee ik geenszins zeggen wil dat de zaken die men met deze begrippen tracht aan te duiden ook niets met agressie te maken hebben. Wanneer ze aanvaardbaar geoperationaliseerd kunnen worden is het alleszins de moeite waard ze als onafhankelijke variabelen bij onderzoek te gebruiken. Na de vraag naar het waarom

van agressie aldus vertaald te hebben in de vraag naar eventuele omstandigheden die agressie in de hand werken, introduceerden we het begrip agressie-bevorderende variabele. Opdracht, instrumentele waarde en gelegenheid hebben we in deze studie als zulke variabelen beschouwd. Alkoholintoxicatie, status van het slachtoffer en voorafgaand t.v.-geweld hebben we daarna als agressie-bevorderende variabelen onderzocht.

Overweging hierbij was dat deze laatste drie, variabelen waren waarvan we op grond van literatuur, gezond verstand en onderzoeksresultaten veronderstellen dat ze op een of andere manier met het verschijnsel van agressief gedrag te maken hebben. Doelbewust, omdat bij deze een eventuele verandering het moeilijkst lijkt, hebben we de variabelen die we als persoonlijkheidseigenschappen zouden kunnen zien, buiten beschouwing gelaten.

Nu is het na onze experimenten verleidelijk allerlei uitspraken te gaan doen omtrent agressieve incidenten waarmee we dagelijks, rechtstreeks of via de krant, gekonfronteerd worden. De instrumentaliteit van geweld of dreiging met geweld bij een bankoverval. De voortdurende imitaties van succesvol agressief gedrag, en het duidelijk andere gedrag tegenover personen met een hoge status. Binnen het kader van deze studie lijkt het me echter juist nog eens terug te keren tot ons aanvankelijk uitgangspunt, de onbegrijpelijkheid van de extreme agressie, zoals die gepleegd werd door een aantal militairen in het voormalige Nederlands Indië. Vooral ook omdat de regeringsnota (1969) over deze affaire enige beschrijvingen geeft die rechtstreeks lijken aan te sluiten bij de gegevens uit ons experimenteel onderzoek, wil ik op enkele van deze incidenten nog eens wat uitvoeriger ingaan.

6.4 De agressie-bevorderende variabelen

Vanuit de overwegingen bij de dader lijkt het verschijnsel van de instrumentele agressie gemakkelijk te verklaren, immers het gedrag kan zonder meer als het meest doeltreffende middel worden gezien om een bepaald doel te bereiken. Op dezelfde wijze laat de gehoorzame agressie zich verklaren uit de angst voor de gevolgen die men bij het niet opvolgen van een opdracht zou ondervinden. Wat gelegenheids-agressie betreft is dit moeilijker. Dit verschijnsel

konfronteert ons juist met agressie waarvan we niet onmiddellijk het motief inzien. Als mogelijke verklaring voor het waarom van gelegenheidsagressie hebben we in hoofdstuk 4 Mulder's theorie omtrent het streven naar macht aangevoerd en agressie beschouwd als een vorm van machtsuitoefening.

Militair optreden is per definitie niets anders dan het voortdurend plegen van agressie, doorgaans instrumentele agressie. Doch dit is het niet waarover zovelen zoveel jaren later naar hun zeggen zo verbijsterd waren. Wat de afschuw wekte en waarop men voor de t.v. steeds doelde was al die agressie die niet rechtstreeks betrekking had op het vernietigen van een gewapende vijand. Een zaak die o.a. achteraf veel beroering heeft gewekt, was het toepassen van ongeoorloofde verhoormethoden. In de regeringsnota (1969) wordt hierover in bijlage 5 enige informatie gegeven. De feiten omtrent de hieronder beschreven 'Gombong-affaire' wijken wat betreft de algemene teneur weinig of van de vele andere gegevens die in dit regeringsstuk zijn opgenomen. Daarom is het wellicht illustratief de informatie over deze zaak volledig over te nemen.

– Twee T.N.I.-militairen, die na infiltratie in het door de Nederlandse strijdkrachten bezet gehouden gebied waren aangehouden op verdenking dat zij hadden deelgenomen aan het op wrede manier om het leven brengen van enkele politiefunktionarissen, verklaarden op 7 april 1948 aan twee officieren van de Commissie van Goede Diensten dat zij bij verhoren door de inlichtingendienst van het Nederlandse leger waren mishandeld; de ene arrestant door gebruikmaking van elektrische stroom, de andere door slaan op het hoofd. De C.G.D. brengt deze verklaringen bij brief van 29 april 1948 onder de aandacht van de voorzitter van de Nederlandse delegatie. In rapporten van een substituut-Officier van Justitie uit Midden-Java d.d. 26 april en 6 mei 1948 worden de gesignaleerde mishandelingen bevestigd. De rapporteur had geconstateerd dat gevangenen te Gombong werden bewerkt met elektrische stroom. Nadat een waarschuwing geen effect had gesorteerd was het elektrische apparaat – een veldtelefoon – door de rapporteur in beslag genomen en een strafvervolgning tegen het personeel van de inlichtingendienst bevolen. Bij inlichtingen-

diensten in andere plaatsen zouden eveneens systematische mishandelingen plaats hebben. De rapporteur bracht in verband met de gekonstateerde mishandelingen nog de moeilijkheden ter sprake waarvoor men zich bij de berechting van terreurzaken gesteld zag (rapport van 29 april): 'In deze zaken (moordzaken, ontvoeringen, e.d.) zijn namelijk zeer vaak alle bij het drama aanwezige personen tevens verdacht en moet men wel, om op het wettig bewijs te komen, de verdachten tegen elkaar als getuigen horen. In het onderzoek bekennen de verdachten zeer vaak volledig (ik geef toe, na soms geslagen te zijn, hoewel hun erkentnissen dan toch zuiver de waarheid bevatten), doch zodra deze verdachten in de gevangenis te aankomen, wordt hen door de een of andere onbekende prokureur-bamboe geadviseerd om ter terechtzitting botweg te ontkennen. In de grote moordzaken, welke ik in de afgelopen weken heb behandeld, overkwam mij dit, wat tot gevolg heeft, dat het onmogelijk is om op het wettig bewijs te komen'.

Wat de strafzaak te Gombong betreft, die de aandacht van de C.G.D. had gekregen, twijfelde de rapporteur niet aan de schuld van de beide verdachten. Ook in deze zaak waren de verdachten echter ter zitting op hun bekentenis teruggekomen.

'Het is om hopeloos van te worden, verdachten die stuk voor stuk de kogel verdienen, kunnen nu niet worden veroordeeld, zeker niet zolang er een demarkatielijn is, worden dan hoogstens als politieke gevangenen geïnterneerd en zijn over enkele maanden wellicht weer op vrije voeten om hun bedrijf tegen ons voort te zetten. De militairen 'nemen' vrijspraken in deze zaken trouwens niet en wekken de indruk dat zij in de toekomst dan wel zullen zorgen voor een bevredigender oplossing'.

In een brief van de voorzitter van de Nederlandse delegatie aan de C.G.D. d.d. 18 mei 1948 wordt erkend dat één Indonesische gevangene te Gombong met gebruikmaking van elektrische stroom was mishandeld. Het slaan van de andere arrestant werd ontkend. De Territoriaal – tevens Troepencommandant van Midden-Java – rapporteert op 6 juli 1948 aan de Legercommandant dat het door de auditeur bij de temporaire krijgsraad K.N.I.L. te Semarang geleide onderzoek naar ongeoorloofde verhoormethoden te Gombong nog niet is voltooid. De personen die zich aan deze verhoor-

methoden hebben schuldig gemaakt, zijn inmiddels van hun functie bij de inlichtingendienst ontheven.

Deze mededeling heeft de Legercommandant op 13 juli 1948 ter kennis van de Procureur-Generaal gebracht. In het archief van het Hoog Militair Gerechtshof te 's-Gravenhage worden bij de uit Indonesië afkomstige krijgsraad-dossiers geen stukken aangetroffen, die op bovenstaande strafzaak betrekking hebben. —

Uit bovenstaande beschrijving zou men kunnen opmaken dat het toedienen van elektrische schokken zijn aanleiding vond in de instrumentele waarde van dergelijk gedrag. Dat deze fysieke agressie effectief was geeft de rapporteur volmondig toe; onder deze omstandigheden werden bekentenissen verkregen die later ter terechtzitting, waar waarschijnlijk minder gewelddadig werd opgetreden, achterwege bleven. We hebben tot nu toe instrumentele waarde, opdracht en gelegenheid als agressie-bevorderende variabelen naast elkaar behandeld. Dat is niet geheel terecht geweest, immers, daar waar geen gelegenheid — in de zin van mogelijkheid — bestaat is agressie ondanks eventuele instrumentele waarde niet mogelijk. Ook blijft een strikt bevel in een 'onmogelijke' situatie zonder gevolg. M.a.w. het mogelijkheidsaspect van de gelegenheid is bij elk type van agressie voorwaarde. De mogelijkheid tot agressie is doorgaans niets anders dan de aanwezigheid van potentiële slachtoffers en agressie-instrumenten. Bestaat er daarnaast geen duidelijk verbod op agressie in de betreffende situatie dan is aan de voorwaarden tot gelegenheidsagressie voldaan. De hierboven beschreven verhoormethoden zijn zonder meer in strijd met het Wetboek van Strafrecht en het Wetboek van Militair Strafrecht. Toch lijkt het voorbarig op grond van dat laatste te konkluderen dat we bij dit agressieve verhoor te doen hebben met een zuiver voorbeeld van instrumentele agressie en dat gelegenheidsagressie geen enkele rol speelt. Kriminologisch onderzoek levert voldoende bewijzen dat voorschriften en verboden slechts dan worden opgevolgd wanneer ze konsekwent gesanktionerd worden. Nu is het opmerkelijk, en niet alleen in deze zaak maar ook in vele andere, dat strenge sankties bijna steeds achterwege zijn gebleven. Het gebruik van een elektriseermachine bij verhoren leidde hooguit tot

een waarschuwing van iemand die geen feitelijke macht bezat. Wat betreft de aanwezigheid van potentiële slachtoffers hadden de militairen van de inlichtingendienst geen enkel probleem. Schuldgevoelens en strafangst zijn individuele variabelen waarvan men in het algemeen aanneemt dat ze agressie tegengaan. Het ontbreken of bijna ontbreken van zulke emoties zouden dan als agressie-bevorderende omstandigheden opgevat kunnen worden. Ik kan me gemakkelijk voorstellen dat het hardhandig aanpakken van een terrorist die zich aan wrede moord op enkele politie-funktionarissen heeft schuldig gemaakt, weinig schuldgevoelens opwekt. Daarnaast kan men uit de formele afhandeling van de gevallen die in de regeringsnota worden genoemd, moeilijk de gevolgtrekking maken dat een strafangst reëel zou zijn. Van Doorn en Hendrix (1970) maken aannemelijk dat de in de regeringsnota gesignaleerde excessen slechts het zichtbare deel van een ijsberg vormen. De kans moet dus zeer groot geweest zijn dat 'ontoelaatbare' agressie niet eens gerapporteerd werd, terwijl vervolgens het seponeringsbeleid, de vertragende akties der direkte kommandanten en tenslotte de uiterst lichte straffen in de weinige gevallen dat wel een krijgsraadonderzoek werd verricht, nauwelijks de indruk wekken dat het beleid ooit op het kreëren van een reële strafangst gericht is geweest.

Konkluderend: als we in het laboratorium vinden dat een op de vier volwassenen bereid is een ander, zonder expliciete opdracht of zonder bekend voordeel, een pijnlijke elektrische schok toe te dienen, lijkt me het gedrag der militaire ondervragers, nog los van het extra-voordeel van een snelle bekentenis, weinig raadselachtig.

Een andere variabele die we op zijn agressie-bevorderende werking hebben onderzocht, was alcoholgebruik door de dader. In het experiment dat we in hoofdstuk 3 beschreven, vonden we dat personen onder invloed agressiever reageerden dan personen die geen alcohol hadden gebruikt. Dit resultaat bevestigde wel de experimentele hypothese, maar behoeft de eraan ten grondslag liggende theorie niet te ondersteunen. Onlangs verrichtte ik, samen met Op den Velde (Fris & Op den Velde, 1970), een onderzoek waarin we hiervoor wel aanwijzingen vinden. In dit onderzoek

werden o.a. 104 mannelijke studenten ondervraagd naar hun overwegingen om in een bepaalde situatie agressief gedrag achterwege te laten. Een uitgebreide beschrijving van de vragenlijst die we hen voorlegden, is als bijlage IX toegevoegd. Van deze 104 studenten vulden er 32 de vragenlijst in na gebruik van 120 cc. jonge jenever, de overigen deden dit nuchter.

Tabel 17, de gemiddelde scores van de nuchtere en de onder invloed verkerende studenten. Naarmate de score lager is wordt het item als belangrijker remmende faktor beschouwd

	nuchter n = 72	na alcohol- n = 32
item a	12.38	11.40
item b	8.13	7.44
item c	7.57	9.06
item d	10.15	10.56
item e	11.59	12.30
item f	13.10	12.27

Alleen het verschil tussen de beide gemiddelde scores op item c is significant ($t = 2.01$, $p < 0.05$, tweezijdig). De score op c representeert de angst voor mogelijke nadelige gevolgen voor de pleger van agressie. M.a.w. het blijkt dat individuen onder invloed van alcohol, de eventuele nadelige gevolgen die de agressie voor hen zelf kan hebben, duidelijk minder belangrijk vinden. Deze uitkomst plus de in hoofdstuk 3 gevonden uitkomsten steunen duidelijk onze gedachtengang dat door alcohol de nadelen van agressie minder sterk beleefd worden.

In hoeverre drank als een agressie-bevorderende variabele een rol heeft gespeeld bij de 'ontoelaatbare' agressie in het voormalige Nederlands Indië is ten enenmale niet uit de schaarse gegevens die in de regeringsnota staan vermeld, op te maken.

Bijlage 6 van deze nota bevat een samenvatting van het onderzoek in de archieven berustend bij het Hoog Militair Gerechtshof te 's-Gravenhage. Bij het doornemen van de hierin vermelde gevallen kwam ik tot 68 berechte zaken van ontoelaatbare fysieke agressie. Zaken die zich zonder veel moeite lieten categoriseren in instru-

mentele, gehoorzame, frustratie- en gelegenheidsagressie. Bij vier gevallen wordt expliciet vermeld dat de dader of uitlokker vooraf alcohol had gebruikt. Op 7 juni 1947 verricht een soldaat te Buitenzorg na drankmisbruik eigenmachtig een 'huiszoeking' waarbij hij de Chinese bewoner met de vuist in het gezicht slaat. Op 6 augustus van datzelfde jaar haalde te Cheribon tijdens de politionele aktie en na een drinkgelag een onderofficier een man uit een groep krijgsgevangenen, die hij vervolgens op een brug, met medeweten van de Militaire Politie, een kogel door het hoofd schoot, waarna hij en het lichaam of lijk in de kali gooide. Op 30 september 1948 zijn een luitenant en een soldaat in de omgeving van Batavia pasjes gaan controleren in verband met de avondklok, waarbij achtereenvolgens een rekalcitrante Indonesiër, vier Indonesiërs en even later nog één werden meegenomen. De luitenant verkeerde onder invloed van sterke drank en liet vier van de zes zogenaamde gevangenen voor zijn jeep uitlopen, waarbij hij hen schopte en sloeg. Nadat de luitenant in de jeep was gaan zitten, heeft de soldaat die vier mannen met een tommy-gun neergeschoten (twee doden, één zwaargewonde en één vluchtte). Uit het hieraan voorafgaande gesprek tussen de luitenant en de soldaat kon de Krijgsraad niet opmaken dat de luitenant de soldaat heeft uitgelokt tot het plegen van doodslag.

Teruggekeerd in de tangsi heeft de luitenant tegen de soldaat gezegd: 'je weet er wel raad mee', daarmee doelende op de twee overgebleven gevangenen. Hierop heeft de soldaat die twee mannen aan de oever van een kali doodgeschoten. Tenslotte werd op 6 maart 1949 te Soerakarta een soldaat, na in de kantine veel bier te hebben gedronken, zo kwaad toen hij hoorde dat er weer vier militairen waren gesneuveld, dat hij op straat gekomen een Indonesiër meenam naar een achter het kampement gelegen kampong om hem daar neer te schieten. Toen de Indonesiër wegliep, sloeg hij hem tweemaal met de gewerkolf op het hoofd, tengevolge waarvan de man overleed.

Nu is het moeilijk in deze vier gevallen een bevestiging te zien van hetgeen we in het laboratorium aantoonde, namelijk dat alcohol een agressie-bevorderende variabele is. Om daar een uitspraak over te doen zouden we moeten weten hoe de bovenbeschreven

daders gehandeld hadden, wanneer ze in dezelfde situatie nuchter waren geweest. Misschien ligt er een aanwijzing in het feit dat bij deze vier gevallen waarin alcoholgebruik expliciet vermeld wordt, te zamen zes doden en één zwaargewonde vielen.

Uit onze laatste twee experimenten zijn statusverschil en voorbeeld naar voren gekomen als variabelen die een bevorderende werking op agressie hebben. Over de statusvariabele kan ik kort zijn. Uit de regeringsnota blijkt, vooral bij de kwestie Zuid-Celebes, dat men de tegenstander ten enen male niet als een onafhankelijkheidsstrijder heeft willen zien, in ieder geval niet als een soldaat van een tegenpartij. De personen waartegen agressie werd gepleegd waren bijna zonder uitzondering, en ik volg hier de termen die in de nota veelvuldig worden gebruikt: leugenachtige, wrede, arrogante extremisten, bandieten, terroristen, moordenaars en rampokkers. Allemaal termen die de gevangengenomen of nog te arresteren tegenstanders de laagst mogelijke status bezorgden. Zo gezien zou men een scheldpartij, doorgaans een opeenstapeling van statusverminderende opmerkingen, niet alleen moeten beschouwen als een geslaagde vorm van verbale agressie, maar evenzeer als een omstandigheid die de fysieke agressie in de hand werkt. De konstatering dat aan veel openlijk geweld meestal een bijna ritueel proces van statusverlaging van de tegenstander voorafgaat, is voor scherpe waarnemers van het menselijk gedrag welhaast het intrappen van een open deur.

Evenzo ligt het m.i. met de invloed van agressief gedrag door een derde, of deze nu werkelijk dan wel middels t.v. of het filmdoek aanwezig is. Wanneer we deze variabele in verband brengen met de agressie in het voormalig Nederlands Indië, is de zaak echter minder duidelijk dan we op grond van Bandura's imitatietheorie zouden verwachten. Als we de diverse herinneringen van ex-militairen op dit aspect bekijken, blijkt dat er naast het opgewekt overnemen van gedragssoorten waarvan men het idee heeft dat ze juist en nuttig zijn, evenzeer sprake is van nauwelijks gewilde aanpassingen. In deze laatste gevallen is de angst een afwijkende mening te hebben dan wel afwijkend gedrag te vertonen de belangrijkste aanleiding tot geweld. Geweld dat de dader, naar hij later veelal verklaart, eigenlijk verwerpt.

Dit verschijnsel van kritiekloos konformereren aan een vermeende of werkelijke groepsnorm is in de sociale psychologie al vele jaren een uitermate boeiend object van onderzoek. Bij het ondervragen van mensen die bij agressieve incidenten betrokken zijn geweest, hoort men dan vaak opmerkingen als 'Nou ja, omdat iedereen eraan meedeed dacht ik dat het wel juist zou zijn', 'Waarom zou uitgerekend ik dwars moeten gaan liggen; als de luitenant het verboden had was er niets gebeurd' en 'Ach meneer, daar kan u nu gemakkelijk over praten, maar ik zou daar een hoop heibel hebben gekregen als ik me gedrukt had'.

Een punt tenslotte dat nog niet naar voren is gebracht, doch dat zeker van belang is bij het voorspellen of verklaren van agressief gedrag aan de hand van ons meer-oorzaken model, is de invloed die agressie-bevorderende variabelen op elkaar kunnen uitoefenen. Het lijkt redelijk te veronderstellen dat de kans op agressie toeneemt naarmate er meer agressie-bevorderende variabelen tegelijkertijd werkzaam zijn. Zo vindt bijvoorbeeld Buss (1966) dat instrumentaliteit en frustratie samen meer agressie veroorzaken dan instrumentaliteit alleen of frustratie alleen. Evenzo toont Berkowitz (1969) aan dat gewelddadige filmbeelden bij gefrustreerde proefpersonen sterkere agressie teweegbrengen dan bij niet-gefrustreerden. Lange (1971) zet achter deze Amerikaanse studies echter een vraagteken omdat hij bij zijn eigen onderzoeken met gefrustreerde proefpersonen dit 'opteleffekt' niet terugvond, nee eerder het tegendeel konstateerde. Als mogelijke verklaring van dit omgekeerde gevolg veralgemeent hij de specifieke verklaring die we in ons gezamenlijk experiment naar voren brachten (Lange & Fris, 1968). Frustratie zou een gevoel van minderwaardigheid in de hand werken. Tegelijkertijd zou de frustrator in de ogen van de gefrustreerde meer status krijgen. Deze verklaring impliceert een bepaalde relatie tussen frustratie en statusverschil. Een relatie, die aanmerkelijk ingewikkelder ligt dan een eenvoudig opteleffekt. Evenzo kan men zich voorstellen dat alcoholgebruik zowel op de variabele instrumentaliteit als op de variabele opdracht een ander effect kan hebben dan een rechtstreekse versterking van hun agressie-bevorderende werking.

Naast het onderzoeken van steeds nieuwe variabelen op hun

agressie-bevorderende werking lijkt het analyseren van mogelijke wederzijdse beïnvloeding van deze variabelen een belangrijk onderdeel van toekomstig experimenteel agressieonderzoek.

6.5 Agressief perspectief

Op een van de eerste bladzijden van deze studie heb ik al benadrukt dat ik me uitsluitend zou bezighouden met agressief gedrag van menselijke individuen. Misschien moet daaraan worden toegevoegd: gedrag van mensen uit onze Westerse samenleving. Die konstatering vestigt meteen de aandacht op een aspect dat doorgaans bij het lezen van een wetenschappelijke verhandeling steeds meer vervaagt. Alles wat hiervoor werd behandeld kwam uit de koker van een experimenteel sociaal-psycholoog en dus met alle beperkingen van dien. Binnen de sociale wetenschappen zijn er echter meer disciplines die zich met agressie bezighouden. Zo is de plaats van gewelddadig gedrag in uiteenlopende culturen door antropologen boeiend beschreven (bijv. Benedict, 1934). Daarnaast bestaan er zowel in de sociologie als in de politikologie reeksen van studies omtrent conflicten en hun mogelijke oorzaken. Galtung (1969) bijvoorbeeld benadert de aanleiding tot agressie geheel sociologisch en onderscheidt konflikt-houding en konflikt-gedrag. Het is hier niet de plaats om dieper op andere gezichtspunten ten aanzien van agressie in te gaan. Van belang is wel dat een en ander zeker niet in strijd hoeft te zijn met ons meer-oorzaken model. Opmerkelijke verschillen in waarneembare agressie tussen verschillende culturen of subculturen laten zich gemakkelijker verklaren vanuit het meer-oorzaken model dan vanuit bijvoorbeeld de monothematische drifttheorie. Evenzo lijkt het te simpel iedere vorm van agressief gedrag te verklaren uit de frustraties die onze kapitalistische klassemaatschappij met zich mee brengt. Subculturele normen of bepaalde posities binnen een classesysteem kunnen echter gemakkelijk als agressie-bevorderende variabelen fungeren en als zodanig worden onderzocht.

Deze laatste opmerking richt de blik op de toekomst. Een toekomst waarin steeds meer mensen zich steeds drukker over gewelddadig gedrag lijken te maken. Misschien was alle opwindning over de excessen in het voormalige Nederlands Indië nog maar een voor-

proefje. Statistici mogen dan stellen dat het met de toename van agressieve misdrijven wel meevalt; de publieke opinie is veel pessimistischer. Sommige politici beklemtonen steeds meer het 'orde en gezag' aspekt. In tijdschriften wordt de eventuele schadelijkheid van agressieve t.v. en filmprogramma's breed uitgemeten. In deze studie heb ik variabelen beschreven die blijkens experimenteel onderzoek agressie bevorderen. Ons onderzoek was uiteraard beperkt. Opdracht, instrumentaliteit, gelegenheid, drank, statusverschil en agressieve t.v.-scènes kunnen aanleiding zijn tot agressie, werken zulk gedrag in de hand of versterken het.

Een onderzoeker is geen politikus. En de vraag of bij beleidsbeslissingen onderzoeksresultaten een rol dienen te spelen, wordt uiteindelijk niet door hem beantwoordt. Sommige wetenschappelijke inzichten worden snel uitgangspunt voor allerlei overheidsmaatregelen, andere niet of nauwelijks. Wat de preventie en beheersing van agressie betreft, het is opvallend hoe konsekwent de kennis hierover wordt genegeerd. In en na de tweede wereldoorlog is de kennis omtrent oorzaak, verloop en gevolg van uiteenlopende agressieve gebeurtenissen steeds toegenomen. En toch, wanneer beleidsinstanties zich uitspreken over agressie en het tegengaan ervan, hanteert men in de regel weinig anders dan een simpel instinkt- of frustratie-model. Schiet de wetenschap tekort in haar verkooptechnieken of is te vaak het produkt te beperkt? Wat dit laatste betreft, inderdaad, er ligt nog een uitgebreid gebied van mogelijk agressieonderzoek, met name experimenteel onderzoek, braak. Steeds meer variabelen dienen op hun agressie-bevorderende werking te worden onderzocht. Of dat nu in de eerste plaats kenmerken van het individu dan wel eigenschappen van de situatie moeten zijn, is daarbij van ondergeschikt belang.

Summary

This book contains a number of experimental investigations into causes of aggressive behaviour in man. Most experiments took place during 1969. Part of them were carried out in order to gain a better insight into the influence of variables which are thought to promote aggression.

Chapter I consists of a review of some leading studies on causes of human aggression, on the basis of which the conclusion can be drawn that, in addition to aggression induced by frustration, at least three other types can be distinguished: instrumental aggression, obedient aggression and occasional aggression. The last type has been demonstrated by means of two experiments in which subjects were given various response alternatives, of which only one or two were of an aggressive nature (i.e. electric shocks). As in all our experiments, subjects had to comment upon the performance of a 'victim' in a perceptual task situation. In both experiments occasional aggression was observed, although the data obtained from the first experiment, which was carried out among 13- and 14-year-old boys (tables 1 and 2), are more convincing than those from the second experiment in which the subjects were adults (table 3).

Chapter II deals with the main theories concerning the primary causes of human aggression, i.e. a basic human drive, frustration and learned behaviour. After the formulation of an operational definition (aggression is behaviour which in the opinion of the

aggressor does more or less immediate harm to the victim or victims), physical and verbal aggression are discussed. The most important part of this chapter forms the discussion of the author's concept of the aggression-promoting variables, which have been divided into three groups: variables concerning the aggressor, variables concerning the victim, and situational variables. Finally, a number of problems with regard to the assessing and measuring of aggression, and those involved in experimental research, both from a methodological and a moral point of view, are discussed.

Chapter III: Alcohol consumption and aggressive behaviour.

The following hypotheses have been tested:

- 1 – Subjects who previously drank alcohol show more aggression than subjects who, prior to the experiment, had no alcohol at all.
- 2 – Aggression increases with increasing time.
- 3 – The same person will show more aggression after than before the consumption of alcohol.
- 4 – Subjects make more errors of judgment after than before the consumption of alcohol.

The conclusion could be drawn that the consumption of alcohol (average amount per mille: 0.7) clearly influences the degree of physical aggression shown. The increase in aggression is not due to a diminished ability to judge. Hypothesis 2 could not be proved.

Chapter IV: Status differences and aggression in small groups.

The following hypotheses have been tested:

- 1 – A person will show more aggression towards a member of his group who has a lower than towards one who has a higher social status than he himself.
- 2 – A person who is in a position to show aggression towards two members of his group with a higher social status than he himself, will show more aggression towards the one with the highest social status.
- 3 – A person who is in a position to show aggression towards two members of his group with a lower social status than he himself, will show more aggression towards the one with the lowest social status.

The first hypothesis could be verified for the three groups studied, hypothesis 2 and 3 for two of the three groups only.

Chapter V: Television, status and occasional aggression among adolescents.

The following hypotheses have been tested:

1 – Subjects who have just been watching a violent television film will show more physical aggression than subjects who have only been watching an exciting film or no film at all.

2 – Aggression increases with increasing time; thus, a second victim will receive more aggression than the first one.

3 – A person will show more aggression towards a member of his group who has a lower than towards one who has a higher social status than he himself.

The data obtained from the experiment very clearly point towards the existence of a 'film effect'. Hypothesis 2 could not be proved, but there was some evidence in favour of hypothesis 3.

Chapter VI, in this last one methodological, theoretical and practical conclusions are given, special attention being paid to the generalization problem. In the light of data obtained from other recent studies, it seems impossible to maintain that the relationships found by us should not exist outside the laboratory as well. In the paragraph on aggression-promoting variables the assumption is made that the existence of an accumulative effect is not at all certain. The chapter ends with a discussion of human aggression in the future and with some suggestions for further experimental research.

Literatuur

- Adler, A. (1922): Der Agressionstrieb im Leben und in der Neurose.
In: A. Adler & C. Furtmüller: *Heilen und Bilden*; 2. Aufl. München, 1922.
- Bandura, A. H., D. Ross & S. A. Ross (1961): Transmission of aggression through imitation of aggressive models. *J. abnorm. soc. Psychol.* 1961, 63: 575-82.
- Bandura, A. H. & R. H. Walters (1963): *Social learning and personality development*. New York, Holt, Rinehart & Winston, 1963.
- Baumrind, D. (1964): Some thoughts on ethics of research; after reading Milgram's 'Behavioral study of obedience'. *Amer. Psychol.* 1964, 19: 421-23.
- Beecher, H. K. (1963): *Clinical investigation - medical ethical and moral aspects*. Boston, University Press, 1963.
- Benedict, R. (1934): *Patterns of culture*. Boston, Houghton Mifflin Co., 1934.
- Berkowitz, L. (1962): *Aggression, a social psychological analysis*. New York, McGraw-Hill, 1962.
- Berkowitz, L. & R. W. Buck (1967): Impulsive aggression; reactivity to aggressive uses under emotional arousal. *J. Personality* 1967, 35: 415-24.
- Berkowitz, L., & A. LePage (1967): Weapons as aggression-eliciting stimuli. *J. Personal. soc. Psychol.* 1967, 7, 202-7.
- Berkowitz, L. (1969): *Roots of aggression*. New York, Atherton Press, 1969.
- Brown, J. S. & I. E. Farber (1951): Emotions conceptualized as intervening variables - with suggestions toward a theory of frustration. *Psychol. Bull.* 1951, 48: 465-95.
- Buikhuisen, W. (1968): *Alcohol en verkeer*. Meppel, Boom, 1968.
- Burnstein, E., & P. Worchel (1962): Arbitrariness of frustration and its consequences for aggression in a social situation. *J. Personality* 1962, 30: 528-41.
- Buss, A. H. (1961): *The psychology of aggression*. New York, Wiley, 1961.
- Buss, A. H. (1963): Physical aggression in relation to different frustrations.

- J. abnorm. soc. psychol.* 1963, 67: 1-7.
- Buss, A. H. (1966): Instrumentality of aggression, feedback and frustration as determinants of physical aggression. *J. Personal. soc. Psychol.*, 1966, 3: 153-62.
- Cartwright, D. & A. Zander (1960): *Group dynamics, research and theory*. London, Tavistock, 1960.
- Cohen, A. R. (1955): Social norms, arbitrariness of frustration, and status of the agent of frustration in frustration-aggression hypothesis. *J. abnorm. soc. Psychol.* 1955, 51: 222-26.
- Davitz, J. R. (1952): The effects of previous training on post-frustrative behavior. *J. abnorm. soc. psychol.* 1952, 47: 309-15.
- Dollard, J., L. Doob, N. Miller, O. Mowrer & R. Sears (1939): *Frustration and aggression*. New Haven, Yale University Press, 1939.
- Doorn, J. A. A. van, & W. J. Hendrix (1970): *Ontsporing van geweld; over het Nederlands/Indisch conflict*. Rotterdam, Universitaire Pers, 1970.
- Ettema, J. H., & E. Burer (1969): Alkohool en mentale belasting. Amsterdam, Coronel laboratorium voor arbeidshygiëne, 1969. Interne publikatie.
- Feshbach, S. (1961): The stimulating vs cathartic effect of a vicarious aggressive activity. *J. abnorm. soc. Psychol.* 1961, 63: 381-85.
- Festinger, L. (1957): *A theory of cognitive dissonance*. Evanston, Ill., Row, Peterson, 1957.
- Freud, S. (1924): *Jenzeits des Lustprinzips*. Frankfurt a.M., Fischer, 1924. Ges. Werke, Bd 13.
- Freud, S. (1932): *Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*. Frankfurt a.M., Fischer, 1932. Ges. Werke, Bd 15.
- Fris, T., & C. L. Ekkers (1969): *Statusverschil en agressie*. Leiden, NIPG TNO, 1969.
- Fris, T., & W. Op den Velde (1970): Gewelddadig gedrag, agressie en de gewetensfunctie. *Ned. T. Psychiat.* 1970, 12: 362-77.
- Galtung, J. (1969): Konflikt als een wijze van leven. *Maandbl. geest. Volksgezondh.* 1969, 24: 184-215.
- Garattini, S. (ed.) (1969): *Aggressive behavior*. Amsterdam, Excerpta Medica Foundation, 1969.
- Gillin, J. L. (1946): *The Wisconsin prisoner*. Madison, University of Wisconsin Press, 1946.
- Grewel, F. (1950): Agressie en agressief karakter. In: *Mens en gemeenschap*. Purmerend, Muusses, 1950.
- Groffen, W. H. (1969): Brave proefpersonen. *Intermediair* 6, Amsterdam, maart 1969.
- Groot, A. D. de (1961): *Methodologie; grondslagen van onderzoek en denken in de gedragswetenschappen*. Den Haag, Mouton & Co., 1961.
- Guttentag, O. E. (1953): The physician's point of view. *Science* 1953, 117: 207-10.

- Heider, F. (1958): *The psychology of interpersonal relations*. New York, Wiley, 1958.
- Himmelweit, H. T., & P. V. Oppenheim (1958): *Television and the child; an empirical study of the effect of television on the young*. London, Oxford University Press, 1958.
- Hokanson, J. E., & M. Burgess (1962): Effects of status, type of frustration and aggression on vascular processes. *J. abnorm. soc. Psychol.* 1962, 65: 232-37.
- Homans, G. C. (1961): *Social behavior; its elementary forms*. New York, Harcourt, Brace & World, 1961.
- Hull, C. L. (1943): *Principles of behavior*. New York, Appleton, 1943.
- Jonge, H. de (1963): *Medische statistiek*, Leiden, 1963.
- Kaufmann, H. (1965): Definitions and methodology in the study of aggression. *Psychol. Bull.* 1965, 64: 351-64.
- Lange, A., & T. Fris (1968): De invloed van belediging en risico op agressief gedrag in een experimentele situatie. Leiden, NIPG/TNO, 1968. Intern rapport.
- Lange, A. (1971): Frustration-aggression, a reconsidering. *Eur. J. soc. Psychol.* 1971, 1: 59-84.
- Lindzey, G., & E. Aronson (1968): *The handbook of social psychology*. Vol 2. London, Addison-Wesley, 1968.
- Lipetz, M. E., & P. G. Ossorio (1967): Authoritarianism, aggression and status. *J. Personal. soc. Psychol.* 1967, 5: 468-72.
- Lorenz, K. (1966): *Over agressie in mens en dier*. Amsterdam, Ploegsma, 1966.
- Marx, M. H. (1956): Some relations between frustration and drive. In: M. R. Jones (ed): *Nebraska symposium on motivation*. Lincoln, University of Nebraska Press, 1956: 92-130.
- Maslow, A. H. (1943): Conflict, frustration and the theory of threat. *J. abnorm. soc. Psychol.* 1943, 38: 81-6.
- Milgram, S. (1963): Behavioral study of obedience. *J. abnorm. soc. Psychol.* 1963, 67: 371-78.
- Miller, N. E. (1941): The frustration-aggression hypothesis. *Psychol. Rev.* 1941, 48: 337-42.
- Mulder, M. (1963): *Mensen, groepen en organisaties*. Deel I. Assen, Van Gorcum, 1963.
- Noyon, T. J., & G. E. Langemeijer (1949): *Het Wetboek van Strafrecht*. Arnhem, 1949.
- Ogilvie, W. H. (1952): Whither medicine? *Lancet* 1952, 2: 820-24.
- Pappworth, M. H. (1967): *Human Guinea Pigs*. London, Routledge & Kegan Paul, 1967.
- Pastore, N. (1952): The role of arbitrariness in the frustration-aggression hypothesis. *J. abnorm. soc. Psychol.* 1952, 47: 728-31.
- Pepitone, A. L. (1964): *Attraction and hostility*. New York, Atherton Press,

1964.

- Regeringsnota (1969): Nota betreffende het archievenonderzoek naar gegevens omtrent excessen in Indonesië begaan door Nederlandse militairen in de periode 1945-1950. 's-Gravenhage 1969. 10.008, 3.
- Rosenzweig, S. (1944): An outline of frustration theory. In: J. Mc. V. Hunt (ed.): *Personality and the behavior disorders*. New York, Ronald Press, 1944: 379-88.
- Selltiz, C., M. Jahoda, M. Deutsch & S. W. Cook (1960): *Research methods in social relations*; rev. ed. New York, Holt, 1960.
- Siegel, A. E., & L. G. Kohn (1959): Permissiveness, permission and aggression; the effect of adult presence on aggression in children's play. *Child Develop.* 1959, 30: 131-41.
- Stichting voor alcoholstudies (1970): *Een literatuuroverzicht*. Amsterdam, 1970.
- Teger, A. I., E. S. Katkin & D. G. Pruitt (1969): Effects of alcoholic beverages and their congener content on the level and style of risk taking. *J. Personal. soc. Psychol.* 1969, 11: 170-6.
- Thibaut, J. W., & H. H. Kelley (1959): *The social psychology of groups*. New York, Wiley, 1959.
- Toro Calder, J. (1950): *Personal crime in Puerto Rico*. University of Wisconsin, 1950.
- Welch, B. L. (1969): Symposium summary. In: S. Garattini (ed.): *Aggressive behavior*. Amsterdam, Excerpta Medica Foundation, 1969, 363-71.
- Williams, J. F., L. J. Meyerson & L. D. Eron (1967): Peerrated aggression and aggressive response elicited in an experimental situation. *Child Develop.* 1967, 38: 181-91.
- Wolfgang, M. E., & F. Ferracuti (1967): *The subculture of violence*. London, Tavistock Institute, 1967.

GEZONDHEIDS-
ORGANISATIE

TNO

NEDERLANDS INSTITUUT VOOR
PRAEVENTIEVE GENEESKUNDENo.: 437/66. 17
TF/WHT

LEIDEN, 19 januari 1970

Onderwerp:

Geachte Heer,

Hierbij doen wij u nadere informatie toekomen omtrent het experiment waaraan u uw medewerking hebt toegezegd.

U wordt verwacht op donderdag 22 januari om uur op bovengenoemd instituut, Wassenaarseweg 56 te Leiden. Wij verzoeken u met klem op tijd aanwezig te zijn i.v.m. ons tijdschema.

Aangezien het een experiment betreft over de invloed van alcohol op de waarneming, wordt u verzocht 3 uur voor het tijdstip van uw komst geen alcoholhoudende dranken te gebruiken.

Mocht u onverhoopt verhinderd zijn, wilt u zich dan tijdig in verbinding stellen met ondergetekende, telefonisch op het instituut te bereiken.

Hoogachtend,
namens het researchteam

Drs. T. Fris

Bijlage II, Instructie op de band

Dit onderzoek gaat over de vraag in hoeverre uw niveau van waarneming bepaalt hoeveel iemand anders kan leren van uw aanwijzingen. U komt straks achter een tafeltje te zitten met daarop een kastje met 6 knoppen. In een ander kamertje zit iemand die als proefpersoon zal fungeren. Voor deze proefpersoon is een bord opgesteld waarop een aantal zwarte lijnen zijn aangebracht.

In het zaaltje waar u komt te zitten is een kopie van dat bord opgesteld. Het enige verschil is dat u verder van dat bord afzit dan de proefpersoon.

Elke lijn op het bord heeft een letter.

De lijnen zijn verschillend van lengte, soms is het verschil groot, soms zijn de verschillen nauwelijks waar te nemen.

Naarmate men dichter bij het bord zit zijn de verschillen moeilijker te zien en maakt men eerder vergissingen.

De proefleider zal telkens 2 lijnen opnoemen waarvan de proefpersoon moet zeggen welke de langste is. De proefpersoon geeft zijn keuze aan door op het bord hier een lampje te laten branden.

Vindt hij de bovenste van de twee lijnen het langst, dan laat hij het bovenste lampje branden, vindt hij de onderste van de twee lijnen het langst dan laat hij het onderste lampje branden.

Omdat de proefpersoon veel dichter bij het bord zit dan uzelf, is het voor hem veel moeilijker de verschillen goed te zien.

Hij zal dus meer fouten maken bij zijn beoordelingen.

Na elke beoordeling door de proefpersoon moet u één van de zes knopjes van het kastje indrukken.

De proefpersoon is, zoals u straks zult zien met zijn hand verbonden met een apparaat dat weer met uw knopjes verbonden is.

Indien u vindt dat de proefpersoon het goede antwoord geeft, moet u knopje 1 indrukken, er gaat dan voor de proefpersoon een groen lampje branden.

Als u niet weet of het antwoord juist is, kunt u knop 2 indrukken, er gaat dan een wit lampje voor de proefpersoon branden.

Als u vindt dat het antwoord fout is kunt u een van de knoppen 3 t/m 6 indrukken.

Bij knop 3 gaat er dan een rood lampje branden en bij de knoppen 4 t/m 6 krijgt de proefpersoon een ongevaarlijke elektrische schok, oplopend in sterkte van 4 naar 6.

Deze laatste knoppen dienen als korrektiemiddel als de proefpersoon fouten maakt.

U moet het knopje tenminste gedurende 1 seconde ingedrukt houden.

Aangezien u met zijn vieren tegelijk aan dit onderzoek deelneemt bestaat de mogelijkheid, dat u precies tegelijkertijd verschillende knoppen indrukt, in dat geval ontvangt de proefpersoon een gemiddelde reactie.

De proefleider zal straks eerst de werking van de apparatuur demonstreren, daarna zullen enige ronden worden proefgedraaid.

Bijlage III, Algemene vragenlijst

Naam:

Lengte:

Gewicht:

1. Hoeveel glazen alcoholhoudende drank drinkt u gemiddeld per week?

Bier	Sherry, port, e.d.	Jenever, kognak, e.d.
0	0	0
1- 3	1- 3	1- 3
3- 6	3- 6	3- 6
6- 9	6- 9	6- 9
9-12	9-12	9-12
>12	>12	>12

2. Hoeveel glaasjes jenever kunt u achter elkaar drinken, zonder dat het uw gedrag beïnvloedt?

3. Hoeveel invloed hadden, denkt u, de drie glaasjes jenever die u vanavond heeft gedronken, op uw waarnemingsvermogen tijdens het onderzoek?

helemaal geen
zeer weinig
weinig
matig
veel
zeer veel

Alleen in te vullen door diegenen die *éénmaal* hebben beoordeeld.

4. Hoe onaangenaam, denkt u, waren de elektrische prikkels die u de proefpersoon heeft toegediend?

helemaal niet
zeer weinig
weinig
matig
sterk
zeer sterk

Alleen in te vullen door diegenen die *tweemaal* hebben beoordeeld.

- 4a. Hoe onaangenaam, denkt u, waren de elektrische prikkels die u de proefpersoon de eerste keer heeft toegediend?

helemaal niet
zeer weinig
weinig
matig
sterk
zeer sterk

4b. Hoe onaangenaam, denkt u, waren de elektrische prikkels die u de proefpersoon de tweede keer heeft toegediend?

- helemaal niet
- zeer weinig
- weinig
- matig
- sterk
- zeer sterk

Bijlage IV

Nederlands Instituut voor Praeventieve Geneeskunde TNO

Wassenaarseweg 56

LEIDEN

Geachte Deelnemer,

Hieronder volgen enkele vragen die van belang zijn voor het onderzoek waaraan u als verkenner volgende week deelneemt. Wilt u alle vragen zo juist mogelijk invullen en geen vragen overslaan.

1. Wat is uw naam:
2. Hoe oud bent u:
3. Hoe lang bent u al bij de padvinderij:
4. Met welke jongen van de troep zou u het minst graag ruzie krijgen:
5. Als er een prijs zou worden uitgedeeld aan de beste verkenner van de troep, welke twee jongens zouden volgens u dan het eerst in aanmerking komen:
 - a:
 - b:
6. Als er bij het komende zomerkamp gebruik wordt gemaakt van 4-persoonstenten, bij welke drie andere jongens van de troep zou u dan in één tent willen worden ingedeeld:
 - a:
 - b:
 - c:

Bijlage V, Sociometrische vragenlijst

Geachte deelnemer,

Hieronder volgen enkele vragen die van belang zijn voor het onderzoek waaraan u binnenkort met uw dispuut zal deelnemen. Wilt u alle vragen zo juist mogelijk invullen en geen vragen overslaan?

1. Wat is uw naam:
2. Hoe oud bent u:
3. a) in welk jaar bent u voor het eerst in Leiden ingeschreven:
 - b) hoe lang bent u lid van uw vereniging:
 - c) hoe lang bent u lid van uw dispuut:

4. Met welk lid van uw dispuut zou u het minst graag ruzie krijgen:
5. Wanneer voor het bestuur van uw vereniging een lid van uw dispuut gekozen moest worden, welke twee leden zouden volgens u dan het meest in aanmerking komen:
 - a:
 - b:
6. Stel, u maakt met uw dispuut een buitenlandse excursie. De reis wordt gemaakt met enkele 4-persoonsauto's. Met welke 3 andere dispuutleden zou u in één auto de tocht willen maken:
 - a:
 - b:
 - c:
7. Stel, uw dispuut gaat een excursie maken. Wie van de leden lijkt u het meest geschikt, om dit te organiseren en onderweg als leider op te treden:

Bijlage VI, Een overzicht van de proefpersonen met statusrangnummers (D), slachtoffers met statusrangnummers (S) en de gepleegde agressie (A)

Groep B

$$D - S = A$$

$$1 - 2 = 14 \quad 4 - 2 = 9 \quad 8 - 2 = 3 \quad 2 - 3 = 8 \quad 5 - 3 = 5$$

$$1 - 5 = 9 \quad 4 - 5 = 11 \quad 8 - 5 = 10 \quad 2 - 6.5 = 8 \quad 5 - 6.5 = 13$$

$$1 - 9 = 14 \quad 4 - 9 = 9 \quad 8 - 9 = 14 \quad 2 - 10 = 9 \quad 5 - 10 = 10$$

$$9 - 3 = 7 \quad 3 - 1 = 2 \quad 6.5 - 1 = 4 \quad 10 - 1 = 9 \quad 6.5 - 2 = 3$$

$$9 - 6.5 = 10 \quad 3 - 6.5 = 3 \quad 6.5 - 6.5 = 6 \quad 10 - 6.5 = 18 \quad 6.5 - 5 = 5$$

$$9 - 10 = 14 \quad 3 - 8 = 1 \quad 6.5 - 8 = 4 \quad 10 - 8 = 17 \quad 6.5 - 9 = 6$$

Groep O

$$1 - 2 = 4 \quad 2 - 1 = 11 \quad 3 - 2 = 7 \quad 4 - 1 = 12 \quad 5 - 6.5 = 4$$

$$1 - 4 = 4 \quad 2 - 5 = 23 \quad 3 - 4 = 7 \quad 4 - 5 = 14 \quad 5 - 11 = 5$$

$$1 - 9 = 7 \quad 2 - 10 = 20 \quad 3 - 9 = 7 \quad 4 - 10 = 22 \quad 5 - 1 = 2$$

$$6.5 - 6.5 = 12 \quad 6.5 - 2 = 4 \quad 8 - 2 = 10 \quad 9 - 1 = 6 \quad 10 - 6.5 = 15$$

$$6.5 - 11 = 11 \quad 6.5 - 3 = 4 \quad 8 - 4 = 6 \quad 9 - 5 = 5 \quad 10 - 11 = 15$$

$$6.5 - 1 = 14 \quad 6.5 - 8 = 7 \quad 8 - 9 = 8 \quad 9 - 10 = 11 \quad 10 - 1 = 17$$

$$11 - 2 = 6$$

$$11 - 3 = 9$$

$$11 - 8 = 7$$

Groep C

$$1 - 2.5 = 6 \quad 2.5 - 7 = 11 \quad 2.5 - 10 = 14 \quad 4.5 - 7 = 4$$

$$1 - 6 = 9 \quad 2.5 - 11.5 = 16 \quad 2.5 - 4.5 = 7 \quad 4.5 - 1 = 4$$

$$1 - 11.5 = 13 \quad 2.5 - 2.5 = 11 \quad 2.5 - 8 = 9 \quad 4.5 - 11.5 = 10$$

$4.5 - 2.5 = 6$	$6 - 7 = 6$	$7 - 10 = 10$	$8.5 - 7 = 10$
$4.5 - 6 = 11$	$6 - 11.5 = 10$	$7 - 4.5 = 10$	$8.5 - 1 = 10$
$4.5 - 11 = 15$	$6 - 2.5 = 10$	$7 - 8 = 16$	$8.5 - 11.5 = 12$
$8.5 - 7 = 6$	$10 - 2.5 = 2$	$11.5 - 7 = 3$	$11.5 - 10 = 7$
$8.5 - 1 = 7$	$10 - 6 = 3$	$11.5 - 11.5 = 11$	$11.5 - 4.5 = 9$
$8.5 - 11.5 = 12$	$10 - 11.5 = 3$	$11.5 - 2.5 = 11$	$11.5 - 8.5 = 13$

Bijlage VII, Instructie

Let nu even goed op, want wat je nu te horen krijgt is belangrijk. Dit onderzoek gaat over de vraag, hoeveel iemand kan leren van aanwijzingen van anderen. Jullie zitten nu achter een tafeltje met erop een kastje met 6 knopjes. In een ander kamertje zit een jongen van jullie groep die bij dit onderzoek proefpersoon zal zijn. Vlak voor hem hangt een bord met daarop een aantal zwarte lijnen die verschillende lengtes hebben. Precies zo'n bord is ook voor jullie opgesteld. Elke lijn heeft een letter. De lijnen zijn verschillend van lengte, soms is het verschil groot, soms is het verschil nauwelijks te zien. De jongen in het kamertje, die bij dit onderzoek proefpersoon zal zijn zit vlak voor het bord en kan daardoor de verschillen minder goed zien dan jullie. Meneer Fris hier is de proefleider en hij zal telkens 2 lijnen opnoemen, waarvan de proefpersoon moet zeggen, welke de langste is. De proefpersoon kan dit doen, door een lampje te laten branden. Vindt hij de bovenste van de twee lijnen het langst, dan laat hij het bovenste lampje branden, vindt hij de onderste van de twee lijnen het langst, dan laat hij het onderste branden. Omdat de proefpersoon zo dichtbij het bord zit, is het voor hem veel moeilijker de verschillen goed te zien. Hij zal dus meer fouten maken dan jullie. Elke keer wanneer er 2 lijnen zijn opgenoemd en de proefpersoon een van de twee lampjes heeft laten branden, moeten jullie één van de 6 knopjes van het kastje voor je indrukken. Als je vindt dat de proefpersoon het goede antwoord geeft, druk je knopje 1 in. Als je niet weet, of het goed of fout is, druk je knop 2 in. Als je vindt, dat het antwoord fout is druk je een van de volgende 4 knoppen in. Wat er gebeurt, als je een van die 4 knoppen indrukt staat bij de knoppen geschreven. Het is de bedoeling dat de proefpersoon, doordat jullie hem steeds laten merken, als hij iets fout doet, op den duur er beter kijkt op krijgt. Welke van die 4 laatste knoppen je indrukt, wanneer je vindt dat het antwoord fout is, moet je zelf weten; met knop 3 kun je een rood lampje voor de proefpersoon laten branden. Welke van die 4 knoppen het beste is, weten we niet, jullie kunnen het dus helemaal zelf uitmaken welke knop je wilt indrukken. Maar bedenk wel, je mag de laatste 4 knopjes alleen indrukken als je denkt dat het antwoord van de proefpersoon fout is. Als het goed is, druk je knop 1 in, er gaat dan een groen lampje branden. Als je het niet weet druk je knop 2 in, er gaat dan een wit lampje branden. Wat er precies gebeurt bij de laatste 4 knoppen, zullen we jullie nog even

laten zien. Daarna draaien we een proefronde en dan beginnen we met de eerste proefpersoon. Daarna komt een andere jongen van jullie groep als proefpersoon, en dan is dit gedeelte afgelopen.

Bijlage VIII

Naam:

Leeftijd:

Letter:

Achter elk van de twee vragen staan 5 mogelijke antwoorden.

Je moet bij elk van de twee vragen onderstrepen, wat je denkt dat het goede antwoord is.

- 1) Hoeveel last denk je, dat je de eerste proefpersoon bezorgd hebt?
zeer veel / veel / behoorlijk wat / weinig / geen
- 2) Hoeveel last denk je, dat je de tweede proefpersoon bezorgd hebt?
zeer veel / veel / behoorlijk wat / weinig / geen

Bijlage IX, Het meetinstrument

Om een inzicht te krijgen in enige persoonlijkheidsfactoren die invloed hebben op gewelddadige gedragingen is gebruik gemaakt van een lijst die geïnspireerd is op de lijst die Mik¹⁾ bij zijn onderzoek heeft gebruikt. Mik noemt dit de gewetensfunktievragenlijst. Een voorgaand experiment van Fris en Ekkers²⁾ had namelijk aangetoond dat het met deze eenvoudige lijst mogelijk is om agressieve uitingen in een laboratoriumsituatie met goede betrouwbaarheid te voorspellen. In de lijst worden drie bijna agressieve situaties beschreven en wordt er na elke beschrijving aan de respondent gevraagd op grond van welke redenen, zijns inziens, de beschreven persoon gewelddadig gedrag naliet. De respondent dient daartoe de onder elke situatie vermelde zes redenen te nummeren naar belangrijkheid. Wij veronderstellen dat de respondent de redenen rangordent op grond van de overwegingen die hemzelf in een soortgelijke situatie zouden weerhouden gewelddadig te reageren. De drie situaties zijn de volgende:

situatie I – iemand wordt door een vriend van iets beschuldigd wat hij niet heeft gedaan. Hij zou hem een klap in het gezicht willen geven, maar doet dit niet;

situatie II – een voetballer wordt door een tegenstander op een gemene manier tegen de grond gelopen. Hij zou die tegenstander wel een trap willen geven, maar doet dit niet;

situatie III – een fietser wordt vlak voor een stoplicht door een auto ge-

¹⁾ Mik, G.: *Dissociaal gedrag bij jongens in de puberteit*, 1965, J. B. Wolters, Groningen.

²⁾ Fris, T. en Ekkers, C. L.: *Statusverschil en agressie*, 1969, publikatie N.I.P.G./TNO, Leiden.

sneden. Hij zou de wachtende automobilist wel een klap willen geven, maar doet dit niet.

De zes te rangordenen reden-items voor het achterwege laten van het gewelddadige gedrag, en de betekenis die we aan elk ervan menen te kunnen hechten zijn:

a – omdat dit slecht zou zijn.

Op gevoelsmatige gronden wordt ervaren dat iets niet getolereerd is. Dit geschiedt waarschijnlijk vanuit een grotendeels onbewuste instantie der persoonlijkheid. De inhoud daarvan hangt samen met de eisen en de verwachtingen van de ouders ten aanzien van de gedragingen van het kind, welke eisen uit angst voor liefdesverlies worden opgevolgd, en later bij de verdere individuatie niet meer als van de ouders afkomstig worden ervaren. Het gaat hier om een belangrijk gedeelte van het geweten. Een laag rangnummer op dit item wordt gezien als een aanwijzing voor een sterk werkzame onbewuste verbiedende instantie.

b – omdat hij zichzelf dan zou tegenvallen.

Het in de situatie beschreven gewelddadige gedrag wordt afgewezen omdat het niet strookt met de verwachtingen die de persoon van zichzelf heeft. Een laag rangnummer op dit item wijst in de richting van een sterke ideaalvorming.

c – omdat dit beroerde gevolgen voor hemzelf kan hebben.

Het individu houdt sterk rekening met de nadelen die zijn driftmatig gedrag kan hebben. De angst om zichzelf te benadelen staat hier op de voorgrond. Een laag rangnummer op dit item is een aanwijzing voor een sterke vrees voor de reacties van de buitenwereld op gewelddadig gedrag jegens een ander.

d – omdat hij de ander ernstig zou kunnen bezeren.

Van een individu dat dit item een laag rangnummer geeft, wordt verondersteld dat hij zich sterk identificeert met de medemens en daardoor de belangen van de anderen ziet en respecteert. Een hoog rangnummer op dit item wijst op een gebrekkig vermogen zich in de plaats te stellen van een ander.

e – omdat hij dan van kwaad tot erger zou kunnen vervallen.

Een impuls kan ook niet tot uiting worden gebracht omdat het betrokken individu door deze impuls wordt beangstigd. Een angst om van kwaad tot erger te vervallen, dat wil zeggen angst om door de impuls zelf overweldigd te worden. Mik meent dat dit in het algemeen het geval zal zijn bij een sterk werkende driftkonstellatie op constitutionele basis; een laag rangnummer voor dit item verwijst dan naar een sterke agressieve drift. Of een laag rangnummer op deze vraag werkelijk de 'driftsterkte' representeert is een diskutabele zaak; waarschijnlijk wordt hiermee eerder 'Triebangst' dan 'driftsterkte' gemeten.

f – omdat de mensen hem er op aan zouden kunnen kijken.

Men laat het gewelddadige gedrag na omdat anderen dergelijk gedrag

zouden afkeuren. Men is er op uit voortdurend een goed figuur te slaan. Een laag rangnummer op dit item duidt erop dat een sterk schaamtegevoel werkzaam is als agressie-regulerende invloed.

De scheiding tussen de verschillende items is niet absoluut door te voeren. Bij c en e is angst de belangrijkste remmer voor gewelddadige acties, bij de items a en f zijn dit gevoelens van schuld en schaamte.

Over andere factoren die het gedrag mede bepalen, zoals bijvoorbeeld de Ik-sterkte, geeft deze lijst geen informatie.

Vragenlijst

Hieronder vindt u drie situaties beschreven, waarin iemand iets niet doet. Het gaat nu om de reden waarom hij het niet doet. Bij elke situatie zijn zes redenen gegeven. Wilt u telkens de zes genoemde redenen nummeren van 1 t/m 6? De reden die u het *meest waarschijnlijk* lijkt, geeft u een 1, iets minder waarschijnlijk een 2, zo oplopend tot 6.

Nooit mogen twee redenen éénzelfde cijfer krijgen.

1 Iemand wordt door een vriend van iets beschuldigd wat hij niet heeft gedaan. Hij zou hem een klap in het gezicht willen geven, maar doet dit niet,

omdat dit slecht zou zijn

omdat hij zichzelf dan zou tegenvallen

omdat dit beroerde gevolgen voor hemzelf kan hebben

omdat hij de ander ernstig zou kunnen bezeren

omdat hij dan van kwaad tot erger zou kunnen vervallen

omdat de mensen hem erop aan zouden kunnen kijken

2 Een voetballer wordt door een tegenstander op een gemene manier tegen de grond gelopen. Hij zou die tegenstander wel een trap willen geven, maar doet dit niet,

omdat dit slecht zou zijn

omdat hij zichzelf dan zou tegenvallen

omdat dit beroerde gevolgen voor hemzelf kan hebben

omdat hij de ander ernstig zou kunnen bezeren

omdat hij dan van kwaad tot erger zou kunnen vervallen

omdat de mensen hem erop aan zouden kunnen kijken

3 Een fietser wordt vlak voor een stoplicht door een auto gesneden. Hij zou de wachtende automobilist wel een klap willen geven, maar doet dit niet,

omdat dit slecht zou zijn

omdat hij zichzelf dan zou tegenvallen

omdat dit beroerde gevolgen voor hemzelf kan hebben

omdat hij de ander ernstig zou kunnen bezeren

omdat hij dan van kwaad tot erger zou kunnen vervallen
omdat de mensen hem erop aan zouden kunnen kijken

nr. cat. G. 4

a b c d e f

Met betrekking tot de bruikbaarheid van het meetinstrument rijzen er twee vragen. Allereerst diskrimineert de lijst? Met andere woorden vullen de verschillende mensen de lijst ook verschillend in? Inspectie van door honderd neurologische- en psychiatrische patiënten ingevulde vragenlijsten, leverde wat dit betreft een geruststellend resultaat op. Bij alle items zijn alle rangnummers (1 tot en met 6) gebruikt. De tweede vraag gaat over de interne consistentie van de lijst. Ons onderzoek gaat over persoonlijkheids-factoren die met gewelddadig gedrag jegens anderen te maken kunnen hebben. De veronderstelling is daarbij dat deze factoren in uiteenlopende situaties op dezelfde wijze bij eenzelfde persoon werkzaam zijn. Met andere woorden iemand die item a bij situatie I een laag rangnummer geeft, zal dit ook doen bij situatie II en situatie II. In tabel 1 staan de korrelatie-koëfficiënten van dezelfde items in de verschillende situaties afgebeeld.

Tabel 1

item	r (I-II)	r (I-III)	r (II-III)
a.	.58	.51	.64
b.	.40	.50	.38
c.	.35	.41	.39
d.	.41	.47	.25
e.	.35	.31	.41
f.	.43	.26	.29

Alle samenhangen zijn positief en significant op een 0,05 niveau. Echter het feit dat .64 de hoogste gevonden waarde is, wijst erop dat de situatie zeker invloed heeft op de relatieve belangrijkheid van de remmende of bevorderende factoren die in het individu werkzaam kunnen zijn. Deze invloed was echter gering en wordt in ons onderzoek verder buiten beschouwing gelaten.

Door de scores op dezelfde items van de drie afzonderlijke situaties bij elkaar op te tellen, worden zes totaal-scores verkregen die in ieder geval kunnen variëren van 3 tot en met 18.

Bij het werken met rangordescores bestaat er altijd het gevaar dat sommige resultaten eerder veroorzaakt worden door de afhankelijkheid der scores dan door de zaken welke men wenst te onderzoeken. Dit gevaar wordt in ons onderzoek echter voldoende uitgeschakeld door het feit dat we werken met totaal-scores.